

Edvardas Gudavičius

LIETUVIŲ PAŠAUKTINĖS KARIUOMENĖS ORGANIZACIJOS BRUOŽAI

I. FEODALINĖS PAŠAUKTINIŲ KARIUOMENĖS SUSIDARYMAS (XIII - XIV A.)

1. Žemės kariuomenė

Klostantis klasinei visuomenei, atskiros baltų žemės kariuomenė organizavosi dar karinei demokratijai būdingu visuotinio vyrų šaukimo principu¹. Tačiau į ją sueidavo jau tarpusavyje nelygūs žmonės. Baltų visuomenę XIII a. Petras Dusburgietis apibūdina kaip susidedančią iš "karalių, kilmingųjų ir paprastosios liaudies"². Atitinkamai atskirų prūsų žemių kariuomenė skaičiuojama raiteliais, o likę žmonės tiesiog vadinami "kariais", jų skaičius keleriopai didesnis, dažniausiai apskritai teapibrėžiamas "daugeliu tūkstančių" ar net "neapskaičiuojama daugybe"³. Su šia "kovotojų dau-

1 Пашуро В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959. С.294-295, 314, 333-337, 341, 356-359; Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. V., 1962 (toliau - Baudžiavos įsigal.). P.114; Lietuvių karas su kryžiuočiais (toliau - LKK). V., 1964, P.84-85. Plg.: Scriptorum rerum prussicarum (toliau - SRP). Leipzig, 1861. Bd.1. S.52, 92-93.

2 SRP. Bd.1. S.53-54: "a regibus et nobilibus et communi populo". Plg.: Пашуро В. Т. Min. veik. P.285.

3 SRP. S.52: "Vix aliqua istarum nacionum fuit, que non haberet ad bellum duo milia virorum equitum et multa milia pugnatorum. Sambia opulenta et populosa potuit habere IV milia equitum et

gybe" dažnai ir susiduria prūsų priešai⁴. Nobiliteto, kaip savarankiško organizacinio bei kovinio elemento ("galingieji", "raiteliai")⁵, išsidiferencijavimas dar nepanaikino visuotinės karo prievolės ir visuotinio liaudies šaukimo karinės reikšmės. Dar Jogailos 1387 m. privilegija bajorams užsimena apie kiekvieno vyro pareigą ginkluotam persekioti didžiojo kunigaikščio priešus, kartu paminėdama bajorų prievolės dalyvauti statant ir remontuojant pilis⁶.

Geresnės "raitelio" ekipiruotės pagaminimas ir įvaldymas, sudėtingėjančių pilių statymas ir griovimas reikalavo atitinkamų specifinių žinių ir įgūdžių, lėmė tų žinių bei įgūdžių susikonsolidavimą atskirose baltų visuomenės socialinėse grupėse. Kirvį gerai valdė kiekvienas jotvingis, prūsas ar lietuvis, ir reikalui esant jų kariuomenę greitai pridengdavo medžio užtvaros⁷. Tačiau baltų žemės karo pajėgos gebėdavo ir operatyviai suręsti fortifikacinius įtvirtinimus, pasigaminti taranus ir akmensvaides, jų kariuomenę lydėjo vežimai bei rogės, vežę maistą ir techniką, sumaniai naudotasi laivais⁸. Vadinas, žemės

XI milia pugnatorum. Sudovitae ... potencia excedebant. Habebant enim sex milia et quasi innumerabilem multitudinem aliorum pugnatorum."

- 4 Ten pat. P.34: "invaserunt terram Polonie cum magna potencia pugnatorum tot vicibus."
- 5 Ten pat. P.52: "convocatis ad se pocioribus tocius terre"; P.62: "plures nobiles et potentes viri de Warmia."
- 6 Zbiór praw litewskich od roku 1389, do roku 1529. Poznań, 1841 (toliau - ZPL). S.2.
- 7 Livländische Reimchronik. Paderborn, 1876 (toliau - LRCh). S.225-226 (9855-9865; skliaustuose po puslapių nurodomos LRCh eilutės); Полное собрание русских летописей (toliau - ПСРЛ). СПб., 1908. Т.2. С.798.
- 8 Pažuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. V., 1971. P.238; SRP. Bd.I. S.86: "Congregati igitur Prutheni cum magno exercitu; premiserunt multos armigeros, qui currus et quadrigas ducentes victualia et arma custodirent"; S.101: "Prutheni cum tribus exercitibus et tribus machinis et instrumentis aliis bellicis castrum Helisbergk obsederunt"; S.106: "Prutheni ... ordinauerunt multas naves, quibus naves fratrum ducentes victualia ... destruerent"; S.110: "castrum Wisenburk a Pruthenis ... fuit obsessum, et exerant tres machinas, cum quibus quotidie castrum impugnaverunt ... castrum Cruceburgk a Nattangis fuisset ... tribus machinis et tribus propugnaculis obsessum"; S.110-111: "In castro Barthenstein fuerunt fratres ... tempore obsessionis, feceruntque Prutheni tria propugnacula in circuitu castris, in quibus continue fuerunt MCCC viri in armis exherediti. Habebant etiam tres machinas"; Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. Москва; Ленинград, 1938 (toliau - ГЛ). С.277: "Inveniens autem ... Scilling-Suellegaten ... quem in

pašauktinių kariuomenės funkcionavimą garantavo ne vien ginkluotųjų vyrų susibūrimas, bet ir išstias darbinių, techninių bei organizacinių priemonių kompleksas.

Kaip rodo minėtoji Jogailos privilegija ir smulkiųjų bajorų dar ir XV a. atliekamų darbo prievolių liekanos⁹, žemės kariuomenėje dar nebūta visuotinio, griežtai apibrėžto ir klasiniu pagrindu paremto "darbo pasidalijimo", bet turtinė nelygė sąlygojo pastebimą atskirų karių funkcijų išsidiferencijavimą bent jau atskirais taktiniais momentais. Dar ir XV a. pradžioje lietuvių kariuomenė rikiavosi "senu tėvų papročiu" kūgiais, išorėje pastatant geriau, o viduje blogiau ginkluotus žmones¹⁰. Kad tai tikrai buvo iš seno paveldėtas paprotys, liudija Petro Dusburgiečio minimi prūsų kūgiai¹¹ ir lietuvių išsirikiavimas XIII a. trimis eilėmis "savo įpročiu", užklupus juos stipresniam priešui¹². Žirgas ir ginkluotė lėmė ne tik vietą rikiuotėje, bet ir atskirų taktinių veiksmų pobūdžio skirtumus (beje, "pellingesnius" veiksmus atlikinėjo raiteliai)¹³.

vehiculo sedentem videns, lancea sua perforat"; LRCh. S.58: "Myn-dowe hiez die sine gar / ribalde howen" (2504-2505); S.89: "die Mimele ist ein wazer-groz, / do man schif zu schiffe sloz, / do wart ez zu allen stucken / bestelleſ sam sie ein brucken" (3847-3850).

- 9 Gudavičius E. Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a. (I. Bajorų luomo susidarymas) (toliau - Baj. luom. susid.) // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A ser. (toliau - MADA). 1975. T.2(51). P.101.
- 10 Długosz J. Opera omnia (toliau - O.o.).Cracovia, 1877. T.13. P.20: "Alexander autem Dux Magnus Lithuaniae die illo Lithuanicum ordinat exercitum et dividens illum vetusto patriae more per cuneos et turmas, in quolibet cuneo milites in equis humilioribus, aut parum bene armis vestitos, in medio constituit, quos alii in equitatu potiori et insigniter armati includebant."
- 11 SRP. Bd.1. S.100: "more militari pertransiit hostium cuneos".
- 12 ПСРЛ. Т.2. С.856: Лытва же быше стала при озере и видявше полкы, изрядышася и седоша во три ряды за шты по своему порову." 10-12 отп. Plg.: Ascik K. O szyku bojowym Bałtów // Studia i materiały do historii wojskowości (toliau - SMHW). 1970. T.16. Cz.1. S.5-7.
- 13 SRP. Bd.1. S.118: "Pobrawo cum Nattangis et Warmiensibus exercitu congregato premitteret noctis tempore multos pedites ad campum Balga, et ipse mane sequens cum equitibus, pecora fratrum recepisset"; S.120: "Pogesani, ut Diwanus preordinaverat, cum valido exercitu equitum et peditum venerunt ad castrum dictum Tranpere ... in cuius obsidione reliquerunt pedites ... Sed equites transiverunt usque ad territorium dictum Algent ... occidendo, capiendo et cremando."

Žemių kariuomenėms vadovavo nobiliteto atstovai: būtent jie yra "karingi", "prityrę karuose" vyrai¹⁴. Vadai skelbė visuotinį karių šaukimą ir karo veiksmų laiką¹⁵. Jų paliepimu statomos pilyys ir paliekamos jose įgulos¹⁶. Vadų netekimas sutrikdo visą žemės gynybą¹⁷. Ir vis dėlto prūsų vadai, nors ir iš diduomenės tarpo, dar yra renkami¹⁸. Iš vado, kaip ir pas Tacito germanus¹⁹, laukiama narsumo pavyzdžio²⁰. Žymiausi diduomenės atstovai gyvena savo pilaitėse²¹, bet svarbiausiosios žemės pilyys dar jiems tiesiogiai nepriklauso: didžiūnai išdavikai tegali kryžiuočiams tik "padėti" jas paimti²². Kilmingi belaisviai laikomi vadų, bet jiems tai pavedama, ir jei šie belaisviai su vadais susigieda, pastarieji tegali tik slapčiomis juos paleisti²³.

- 14 ГЛ. С.275: "quidam Viesthardus nomine maior natu de Semigallia"; С.276: "idem Vesthardus, tamquam vir bellicosus ... Predictus etiam dux Semigallorum." Aristokratišką Herkaus Manto kilmę parodo jo auginimas tarp vokiečių, o Glapo - jo sąskaitos su savo priklausomu žmogumi - žr.: SRP. Bd.1. S.117: "Glappo capitaneus Warmiensium habuit quendam virum sibi subjectum ... ille ... retribuebat odium"; S.128: "Henricus Monte capitaneus Nattangorum, et multi alii Prutheni, qui a puericia nutriti fuerant circa fratres"; S.177.
- 15 SRP. Bd.1. S.99: "Hii capitanei et duces exercituum statuerunt diem certum ad hoc, ut omnes convenientes in armis, quoscunque fidei Cristiane professores occiderent."
- 16 Ten pat. P.63: "In terra Warmiensi fuerunt quidam viri prepotentes, dicti Gobotini ... qui congregata multitudine pugnatorum unum castrum dictum Partegal in campo sic nominato, et aliud propugnaculum in monte Scrandonis edificaverunt, munientes ea diversis armigeris."
- 17 Ten pat. P.112, 118: "Occisis ergo capitaneis et aliis, per quos bellum regebatur, Nattangi et Warmienses se fidei et fratribus iterum submiserunt"; P.135: "Communis autem populus audiens, quod duces exercitus sui, per quos bellum regebatur, recessissent, subjecerit eciam se fidei cristiane."
- 18 Ten pat. P.99: "Sambite quendam dictum Glande, Nattangi Henricum Monte, Warmienses Glappum, Pogesani Auttume, Barthi Diwanum in capitaneos et duces sui exercitus elegerunt."
- 19 Anthologia Latina / Red. A. Sennas. K., 1923. P.74: "Cum ventum in aciem, turpe principi virtute vinci."
- 20 SRP. Bd.1. S.62: "Pyopso quidam Pruthenus capitaneus Warmiensium, congregata omni potencia exercitus sui, dictum castrum Balam obsedit, et quia caput fuit aliorum, ipse velut dux belli pre aliis in prelio se voluit ostentare, et appropinquans castro, cujusdam fratris tello percussus, in terram decidens, expiravit."
- 21 Ten pat. P.55, 109.
- 22 Ten pat. P.62: "venientes ... ad menia, dictum castrum Pruthenorum viriliter sunt aggressi, et cooperante Codruno capiteo obessorum, violenter expugnaverunt"; 93, 166-167, 171.
- 23 Ten pat. P.142: "Postea frater Lodewicus per quendam famulum

Taigi baltų žemės karo pajėgų sistema dualistinė: joje jau aiškiai pasireiškia diduomenės organizacinė ir karinė hege-
monija, tačiau taip pat nemažiau aiškiai dar išlieka ir ginkluo-
tosios liaudies reikšmė. Gyventojai čia kovai susiburia labai
greitai: kokią prūsų ar lietuvių apylinkę užpuolusius kryžiuo-
čius arba jau pasitinka, arba bent persekioja ginkluoti būriai²⁴.
Kryžiuočių panosėje greitai išdygsta prūsų ar nadruvių pilai-
tės, josė nuolat būdi įgulos²⁵. Žemės kariuomenė efektyvi savo
kovotojų gausumu, vietų pažinimu, gimtųjų namų gynimo su-
interesuotumu. Ginkluotoji liaudis - jos pagrindas²⁶. Ji gali nu-
eiti net nemažą atstumą į svetimas teritorijas²⁷.

Antra vertus, akivaizdžios ir žemės kariuomenės silpno-
sios pusės. Jokia feodalinė kariuomenė nebuvo vienodai gink-
luota; XVI a. Lietuvos kariuomenės surašymuose greta gerai
išsirengusiųjų galima rasti ir pėsčiųjų, ginkluotų tik ragotinė²⁸.
Be abejo, galima numanyti margą ar net menką žemės kariuo-
menės apsiginklavimą. Saulės mūšyje lietuvių vartojamus "me-
džius", žinoma, reikia suprasti kaip taraninius balkius²⁹, o ne
vėzdus ar buožes, bet ir šis faktas rodo, kad prieš šarvuotąją
riterių rikiuotę negalėta pastatyti ekvivalentinės savosios riki-
uotės. Gniezno katedros duryse prūsų kariai vaizduojami apsi-

dicti Scumandi liberatus fuit a captivitate et ad fratres reductus";
P.143: "Hic frater Lodewicus iterum captus presentatus fuit cui-
dam nobili, dicto Cantegerde, et ejus custodie deputatus."

24 Ten pat. P.87, 89, 108, 117, 119, 142, 160, 165, 171.

25 Ten pat. P.92-93: "Nadowite, Scalowite et Sudowite ... terram
Sambie rapina et incendio transiverunt ... et dum recederent,
placuit eis, ut castrum Wilow edificarent ... Unde edificato castro
predicto, relictiisque ibi Tirskone et filio suo Maudelo cum multis
armigeris, ad propria sunt reversi"; P.102: "castra Kunigsbergk,
Cruceburg et Barthenstein obsederunt. In circuitu cujuslibet tria
propugnacula firma et vallata plurimis armigeris, viris bellicosus,
et in armis strenuis, construxerunt"; P.111-112: "In castro Barthen-
stein fuerunt fratres et alii armigeri CCCC tempore obsidionis,
fecerantque Prutheni tria propugnacula in circuitu castris, in qui-
bus continue fuerunt MCCC viri in armis expediti."

26 LKK. P.84-85; Pašuta V. Min. veik., P.238-239.

27 Pašuta V. Min. veik., P.239.

28 Русская историческая библиотека (toliau - РИБ). Т.33. Литовская
метрика (toliau - ЛМ). Пр. 1915. Отд. I. Ч.3. С.569: "Матей
Петрович пеший з рогат, в сермязе, вбогий человек."

29 LRCh. S.45: "die Littowen sie mit not / zu lest mit boumen
velten tot" (1951-1952).

ginklavę vien ietimis ir skydais³⁰. Tai nereiškia, kad vien jų ir teturėta. Sambių ginkluotėje minimi žieduočio šarvai, šalmai, kalavijai³¹, bet iš kryžiuočių donacijų aktų vitingams aiškėja, kad juos teturėjo vien prūsų diduomenė³². Tai dar ne viskas. Esmė ne ta, ar baltai XIII a. vartojo šalmsus, šarvus, kalavijus, apgūlimo mašinas ir pan., o kiek ir kokias jų atmainas ir kaip efektyviai vartojo. Galima buvo įsigyti sunkių arklių, puodinių šalmų, ilgų kalavijų, bet tai dar nesuteikdavo jų panaudojimo įgūdžių, įgyjamų per daugelį kartų. Visa tai sistemingai gauti

- 30 Henne am Rhyn O. Kulturgeschichte des deutschen Volkes. Berlin, (b.m.). Bd.1. S.162-163.
- 31 LRCh. S.89: "spere, schilde, brunje, pfert / helme, keyen und swert" (3885-3886).
- 32 Išsamią minėtųjų aktų analizę mums rūpimu požiūriu atliko: Töppen M. Excurs über die Verschreibungen des Ordens für Stammpreussen im 13. Jahrhundert // SRP. Bd.1. S.254-269. Tačiau sunku sutikti su išvada, kad šarvai, šalmas, ietis ir skydas buvo įprastinis visų prūsų didžiūnų apsiginklavimas iki užkariaujant juos kryžiuočiams. - Ten pat. P.265. XIII a. 6-7 dešimtmečio aktuose paprastai teminimi skydas ir ietis - žr.: Preussisches Urkundenbuch (toliau - PU). Königsberg, 1882. Bd.1. H.1. S.228: "cum clipeo et lancea, sicut ceteri feudales nostri consueverunt"; PU. Königsberg, 1909. Bd.1. H.2. S.122: "clipeo et lancea servire"; S.125, 129, 223: "mit schilden, mit sperin getruwelich czu dynen"; S.231. 8-9 dešimtmetyje skydą ir ietį papildė žieduočio šarvai - PU. Bd.1. H.2. S.244: "deservire cum clipeis, lanceis et brunnis"; 245. Lygiagrečiai atsiranda "prūsų ginklų", "įprastosios ginkluotės" ar net "įprastosios prūsų ginkluotės" sąvoka - Ten pat. P.208: "cum armis Prutenicalibus"; P.278: "cum armis solitis"; 298, 341: "cum eorum armis Prutenicalibus consuetis." 9 dešimtmečio aktuose pasitaiko žieduočio šarvų, įtraukiamų į privalomą ekipuotę, priešpriešinimas "prūsų ginklams" - Ten pat. P.279: "cum eorum brenits(!) et armis Pruthenicalibus"; P.315: "mit eren brunghen unde pruschem gewonlichen wopen". Tačiau to paties dešimtmečio aktuose žieduočiai jau vadinamas ir sudedamąja "prūsų ginkluotės" dalimi - Ten pat. P.318: "cum eorum brunniis et ceteris armis Pruthenicalibus consuetis"; P.342. Į "įprastinę prūsų ginkluotę" šiame dešimtmetyje įtraukiamas ir šalmas - Ten pat. P.305: "cum armis Pruthenicalibus consuetis videlicet brunia, galea, lanceis et clipeo." Bet net ir tuomet, kaip rodo vienas 1292 m. aktas, ne visi vitingų išrengiami kariai būdavo šarvuoti - Ten pat. P.368: "cum duobus viris totidemque equis et una brunnia, clipeis et lanceis secundum morem patrie." Vadinasi, visas "prūsų ginkluotės" komplektas (skydas, ietis, šarvai, šalmas) susiklostė tik XIII a. paskutinį trečdalį. Šalmuoti ir šarvuoti prūsai vaizduojami Marienburgo pilies kolonos kapitulyje, tačiau jis darytas jau a. 1300 m. - žr.: Nowakowski A. Uzbrowienie wojsk krzyzackich w Prusach w XIV w. i na poczatku XV w. Łódź, 1980 (toliau - Uzbrowienie ...). S.29. Įsidėmėtina, kaip nustebo prūsai, pirmą kartą pamatę ginkluotus kryžiuočius - žr.: SRP. Bd.1. S.48. Plg.: Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX-XII amžiais. V., 1970. P.187.

ir įvaldyti galėjo tik susiklostęs visuomenės elitas, gyvenantis iš daugelio žmonių darbo ir iš didelės visuomeninio produkto dalies pasisavinimo. Vokiečių ar rusų feodaliniai šaltiniai, žinoma, tendencingi, bet aprašomųjų faktų realumas neleidžia jų laikyti išsigalvotais, o šie faktai iškalbingai byloja apie baltų barbariškos visuomenės karinį techninį atsilikimą, lyginti su kaimyninėmis šalimis. Ne vienu atveju baltų kariai pralaimi dvikovas³³.

Arbaletus XIII a. baltai vartojo, dar iš seniau turėjo lančkus ir strėles³⁴. Tačiau pirmieji - tik pradėdami įvaldyti naują, vargu ar mokama jų pasigaminti³⁵. Ir lanko pažinimas dar negarantavo šaulių veiksmų: susikūrus Lietuvos valstybei, verčiamasi ne savais, o rusų šauliais³⁶; šiaip baltai svaido ietis ten, kur kitos tautos šaudo strėlėmis³⁷. Už tat skalvių pilių gynėjai neranda priemonių prieš kryžiuočių šaulių salves ir palieka sienas³⁸. Sužeidus akmenšvaidės meistrą, lietuvių kariuomenė-

33 SRP. Bd.1. S.145, 153, 155; ПСРЛ. Т.2. С.751: "Наехавшима же двема Мовъдуничю Шутрови и Стегутови Зебровячу на полк ... Стегут убъен бистъ Шелвом"; С.828: "Лвови же убодшему сулицю свою в щит его и не могушу ему тулитиса, Лев Стекыня мечемъ убия и брата его прободе мечемъ." Pastarąjį skydo pašalinimo veiksmą plačiai naudodavo dar Romos legionieriai - žr.: Caesar C. Iulius. Belli gallici libri VII cum A. Hirti libro octavo. Caunae, 1940. P.14: "Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis commode pugnare poterant, multi ut diu iactato brachio praeoptarent scutum manu emittere et nudo corpore pugnare."

34 Pašuta V. Min. veik. P.238; SRP. Bd.1. S.112.

35 SRP. Bd.1. S.107: "quidam frater ... coactus fuit relinquere balistam tensam ... Quam balistam quidam Sambita tollens suspendit ad collum suum. Alii circumstantes ammirati fuerunt ultra modum, quid esset, quia prius talia non viderunt, et in diversis locis manibus attractantes, tandem quidam per depressionem resoluta clave, corda baliste collum ejus prescidit"; LRCh. S.198: "da was ein schalc, der hiess Bertolt, / ... er was ein schutze; / ... deme liessen sie dass leben, / ob er sich wolde zu in geben. / er tet dass ... / die Semegallen vunden do / ... armbruste unde pfile / ... sie waren der armbruste vro. / der bose cristen der nam do, / ... wer dar zu nicht kunde, / leren er den begunde / spannen und schiessen" (8631-8649).

36 LKK. P.90.

37 ПСРЛ. Т.2. С.818: "ехаша на не Русь и Половци и стрелами, и ятвезв со сулицами."

38 SRP. Bd.1. S.133: "cum Scalowite ... se opponere vellent, sagittarii fratrum per crebra jacula ipsos repulerunt."

je kyla panika³⁹; matyt, ne taip paprasta jį pakeisti.

Tačiau jau tai, kad tenka aptarinėti, ne ko baltai neišmano, o kaip išmano, rodo, kad technikos atotrūkio nebūta labai didelio. Lietuvių kariuomenės kovingumą geriausiai apibūdina to meto opinija. Rusų bylinos kalba apie "narsiąją Lietuvą"⁴⁰. Baltramiejus Anglas lietuvius vadina "stipriais, narsiais, karingais ir šiuurkščiais žmonėmis"⁴¹. Petras Dusburgietis juos apibūdina kaip "galingą, kietasprandę ir prityrusią karių tautą"⁴². Žodžiu, lietuvių žemių karų organizacija buvo sukaupusi būtiną karinių įgūdžių kiekį, galintį laiduoti tolesnį klasinės valstybės karinių pajėgų funkcionavimą.

2. Liaudies karo prievolės išvirtimas karine darbo prievole

Susidarius Lietuvos valstybei, gimstanti feodalų klasė garantavo sau galimybę pasisavinti vien karines funkcijas ir priversti valstiečius savo darbu sudaryti sąlygas jos kariuomenei išlaikyti⁴³.

Istant bendruomeninei santvarkai dar galiojo principas: šalies įtvirtinimų statyba ir naudojimas jais yra visų gyventojų reikalas. Jį perėmė ir ankstyvoji feodalinė valstybė. Ši principą pritaikė net kryžiuočių kolonijinė valdžia, nusakydama prūsų vitingų prievolės, beje, pabrėždama tai ne tik pilių statybos, bet ir karo tarnybos atveju⁴⁴. Apie prūsų darbą statant kryžiuočių pilis

39 Ten pat. P.112: "Henricus ... quendam magistrum, qui ad reparationem machine ascendit summitatem ejus, sagittavit, et cum telo affixit manum ejus ad machinam, quo viso infideles territi ab obsessione recesserunt."

40 Pašuta V. Min. veik. P.257. Būdinga, kad šį apibūdinimą žino ir Michalonas Lietuvis - žr.: Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. V., 1966. Faksimil. P.16: "vocabantur ab hostibus Chorobra Litwa, [id est] ferox Lithuania."

41 Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII в. М., 1979. С.69: "homines robusti et fortes, bellicosi et feroces."

42 SRP. Bd.1. S.146: "gentem illam potentem et durissime cervicis exercitatumque in bello."

43 LKK. P.85.

44 PU. Bd.1. H.2. S.142: "Ipse vero et sui successores cum eorum hominibus ad expeditiones nobiscum contra omnes turbatores domus nostre procedere tenebuntur, municionibus et firmandis et construendis defensionisque terre debent cum aliis terre incolis interesse"; S.158: "ouch mehe zcu der czyt des unfredes in hurosen unde yn bregfreden dy luthe unde ir habe, gesache unde ofte befred unde behalden werden unde allermeist yn dissem

užsimena ne vien aktai⁴⁵, o iš detalesnių aktų formulių matyti, kad šį darbą vitingai "atlikinėjo" sau pavaldžių žmonių rankomis⁴⁶.

Apie tai, ką smulkiau apibūdina XIII-XIV a. pr. Prūsų aktai, prasitaria ir 1387 m. Jogailos privilegija: atleidžiamiesiems nuo kitų prievolių lietuvių bajorams palieka pareiga taisyti senas ir statyti naujas pilis - apie šį atvejį labai iškalbingai pasakoma, kad tam šaukiama visa Lietuvos žemė⁴⁷. Tai nėra tušti žodžiai: pilį iš tikrųjų statė ir saugojo daug žmonių, - tai matyti iš Junigėdos (Veliuonos) pilies statymo aplinkybių (1291 m.)⁴⁸. Prūsų vitingų "darbą", atliekamą jų valdinių, atskleidžia to paties meto šaltiniai, o Lietuvos bajorų atveju tai galime suvokti iš vėlesnių - XVI a. aktų⁴⁹. Tiems, kurie nesinaudojo svetimu darbu, šią visuotinę prievolę reikėjo atlikinėti patiems.

Aukštos pilių sienos, ko gero, yra vaizdžiausias kriterijus, parodantis jas stačiusių ir gynusių žmonių bendrųjų socialinių ir karinių funkcijų išsiskyrimą į vien plušimą su kirviu apačioje ir budėjimą su ginklu viršuje. XV a. pradžios šaltiniai apibrėžia kaip savaime suprantamą dalyką funkcionuojančią Lietuvos pilių išlaikymo sistemą: pilies apygardos gyventojai privalėjo maistu aprūpinti jos įgulą ir atlikti šiai piliai "įprastines tarnybas"⁵⁰. Šis prievo-

lande durffe wir cyn sulches. Unde dorumb sullen ouch ir luthe mit den unsern huwser zcu buwen und warnhuwser zcu vestigen sullen methe syn."

- 45 SRP. Bd.1. S.193: "Prutheni autem, qui huic edificacioni interfuerunt."
- 46 PU. Bd.1. H.2. S.206: "ipse ac sui posteri parati sint nobiscum ire ad expeditiones et ad civitates, castra et municiones quaslibet construendas cum hominibus suis, quando cumque a nobis fuerint requisiti"; P.217, 223, 231, 232, 237, 244, 245, 259, 260, 262, 263, 264, 278, 298, 299, 301, 302, 334, 341, 342, 349, 350, 362, 363, 368, 373, 374. Plg. 44 išn. ir M. Topeno apybraižą apie vitingų aktus (žr. 32 išn.).
- 47 ZPL. S.2: "Nolumus insuper, praefatos armigeros ad aliquos nostros, uel nostrorum successorum labores astrictos fore: nisi dum ad castrum novi constructionem, tota terra Lithuanica vocaretur: extunc, quiuis ad faciendum laborem, pro constructione, aut reformatione castrum antiqui sit astrictus."
- 48 LKK. P.190; SRP. Bd.1. S.154.
- 49 Документы Московского архива Министерства юстиции (toliau - ДМАМЮ). М., 1897. Т.1. С.500: "Просили теж есте ... и ж бы подданные шляхетские от робенья мостов и замков волни были. Того господар ... ни с кого складати не може."
- 50 Lites ac res gestae inter polonos ordinemque cruciferorum (toliau - LPC). Posnania, 1892. Т.2. P.138: "homines et incole villarum

lių piliai (ar kiemui) kompleksas XV a. buvo suprantamas kaip iš seno gyvuojanti "šasaja su pilimi" (jungvalka)⁵¹. Be ankstesniuose šaltiniuose minimų pilių statybos bei remonto, tokios prievolės taip pat buvo tilto ar grindinio tiesimas, grūdų suvežimas į pilį, vežimų pastotys (pagal savo eilę) pilyje ar kituose punktuose⁵². Kad tai iš tikrųjų nuo seniau susiklosčiusi prievolių sistema, patvirtina XIV a. pabaigos šaltiniai, iš kurių irgi matyti pilių apygardų organizacija, kaip iš seniau funkcionuojantis reiškiny⁵³. XIV a. pabaigos aktuose užsimenama dar apie pilies (didžiojo kunigaikščio) žirgų laikymą bei šienavimą (be abejo, labiausiai tiems žirgams)⁵⁴, taip pat kelių sargybą⁵⁵. Šią pamini Vygandas dar XIV a. viduryje⁵⁶. Pagaliau iš XV a. pabaigos - XVI a. pradžios aktų kaip senas paprotys ryškėja sargavimo pilyje ir jos aprūpinimo malkomis prievolės⁵⁷. XIV-XV a. sandūroje minimi pilių ir kiemų arimai,

prescriptarum in ipsis villis inhabitantes ... spectant et spectabant ad dictum castrum Veluna tributum et servicia consueta pro eodem castro Veluna nomine dictorum principum Lithwanię persolvendo ... Item ponit et probare intendit, quod in terra Lithwanię in certis districtibus et palatinatibus et territoriis, incole et homines inhabitantes eadem territoria, districtus et palatinatus, a dictis temporibus ... solverunt et solvere consueverunt, prout et nunc solvunt, certum tributum annis singulis tam in blado quam in melle, et aliis rebus victualibus pro dicto castro Veluna et victu hominum in eodem castro degencium et demorancium." Plg.: Pašuta V. Min. veik. P.241.

- 51 Акты Литовско-русского государства. М., 1900. Вып. I (toliau - АЛРГ). С.12: "omnibus castrorum et curiarum nostrarum laboribus, servitiis, angariis et oppressionibus"; С.87: "з людми вашими Свислоцкое волости мають всякую тягль тягнути." Plg. 50 išn.
- 52 Ten pat. P.86, 197.
- 53 Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej. Kraków, 1932. T.1. Z.1 (toliau - KDKDW). S.4: "Castrum nostrum Turogno cum districtu eidem adiacente"; S.14: "podvodis ... castrorum et poncium edificacionibus."
- 54 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси. Вильна, 1867. Т.3. С.10: "На память, што хоживало ... з Могялева за небожциде королевое ... Ядвиги 1384 ... а з веков кони королевские там стоявали и сено у Борисове кошивали."
- 55 KDKDW. S.14: "viarum custodibus." Plg.: РИБ. Т.27. ЛМ.
- 56 SRP. Leipzig, 1863. Bd.2. S.548: "eo tempore Kynstud ordinaverat 150 Lithwanos ... pro custodia viarum, quos dicti 12 cum clamore invadentes ... convertunt in fugam ... spoliantes eos schutis et lanceis."
- 57 РИБ. Т.20. ЛМ. СПб., 1903. Т.1, I 92: "в сторожу до скарбу господарського до Вильна стеречи ходим"; Акты, относящиеся к истории Западной России (toliau - АЗР). СПб., 1846. Т.1. С.144:

varžos upėse, ūkinė pilių teritorija⁵⁸. Nelengva nusakyti ūkinę jų reikšmę, bet aiškėja, kad šiuo metu pilies teritorija, jos ūkis neapsiribojo vien įtvirtinimais. Šaltiniai, apibrėžiantys minėtąjį pilių aprūpinimo prievolių kompleksą, išvardija įvairiausias jas atliekančių (ar neprivalančių atlikti) žmonių kategorijas, bet šiuo atveju svarbu ne tai, kas šias prievoles atlieka, o tai, kad jos buvo atliekamos.

XIII-XIV a. pirmos pusės šaltinių duomenys labai menki, bet jų palyginimas su XIV a. antros pusės - XV a. funkcionuojančios pilių aprūpinimo sistemos bruožais leidžia kai ką apie šią sistemą pasakyti ir mums rūpimu laikotarpiu.

Jau tuo metu gyvavo pilių apygardos⁵⁹. Pilims ir apygardoms vadovavo didžiojo kunigaikščio seniūnai ar vietininkai⁶⁰. Tai jau ne žemės, o klasinės valstybės organizacija. Tačiau ji atsirado žemių organizacijos pagrindu, nes šiuo metu pastaroji dar gyvuoja atskirose žemėse (pvz., Aukaimo pilis)⁶¹. Žinoma, ir šitokių žemių socialinė struktūra įgijo ar ėmė įgyti klasinį pobūdį: jas tvarkė "kilmingieji"⁶².

Prie pilių dažnai būdavo priešpiliai. Strateginė jų paskirtis nekelia abejonių, bet prasiskleidžia ir tam tikros jų ūkinės reikšmės užuominos. Tokios didelės pilies kaip Gardinas priešpilis yra fortifikuotas papilys: jis papilium ir pavadinamas, bet greta pasitaiško ir priešpilio pavadinimas⁶³. Nemuno žemupio srities pilių priešpiliai papiliais retai tepavadinami, bet reta pilis jų neturi⁶⁴. Ne tik

"как были за ... Витовта ... А скарбу нашого и воеводы нашого ... не надобе им стеречи ... не мають ... дров возяти"; РИБ. Т.27. ЛМ. Отд.1. Ч.1. Т.1. С.574.

58 KDKDW. S.19, 31, 32, 33; LPC. P.100.

59 SRP. Bd.1. S.147: "castrum dictum Bisenam ... intravit dicti castri territorium ... processit contra castrum Gartram ... intraverunt territorium dicti castri"; S.170: "eundo versus castri Garthe territorium"; S.175: "De vastacione territorii castri Garthe."

60 Ten pat. P.152: "In hoc castro fuit Surminus capitaneus ... Surminus castellanus ... tractavit"; P.187, 189.

61 Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego (toliau - Studja ...). Wilno, 1932. T.2. S.223-224; Jurginis J. Baudžiavos įsigal. P.85-89.

62 SRP. Bd.1. S.159: "nobiles per quos Samethia tunc regebatur."

63 Ten pat. P.162: "preurbium dicti castri Garthe"; P.172: "De destructione suburbii castri Garthe ... intraverunt preurbium ipsius castri, quod tunc magnum fuit et populosum ad modum civitatis"; P.545: "daz vurburge ouch wart vortilgit."

64 Ten pat. P.158, 164, 174, 180, 182, 183, 184.

gynybinė, bet ir ūkinė šių priešpilių paskirtis akivaizdi: čia suvežami javai⁶⁵, pilėnų banda ganosi prie pilies⁶⁶. Gal ir ne pilėnų laukai pjaunami netoli pilies, bet į jų užpuolimą gyvai iš jos rajono reaguojama⁶⁷. Priešpiliai pastoviai gyvenami: čia, be karių, užklumpamos moterys su vaikais; kartu aiškus priešpilio ryšys su pilimi, nes kryžiuočiai siekia užklupti miegantį priešpilį, kurio žmonės skuba į pilį⁶⁸. Gyvenamą priešpilių paskirtį rodo ir svečių priėmimas⁶⁹, o kad kryžiuočiams čia tekdavo susidurti su kariais, byloja jų patiriami nuostoliai ir net patekimas į nelaisvę⁷⁰. Netenka stebėtis, kad retkarčiais šie priešpiliai pavadinami ir papiliais, o kai kurių jų lengviau prieinamas išsidėstymas juo labiau leidžia suvokti pastarojo termino realumą⁷¹.

- 65 Ten pat. P.174: "Eodem anno in autumnno reedificato jam preurbio predicto cum omnia blada et segetes recondite essent in eo"; P.184: "frater Henricus ... venit ad castra Junigedam et Pistam, et utriusque suburbia, que tunc frumento de novo introducto superhabundabant, funditus concremavit."
- 66 Ten pat. P.158: "De depredacione castrensiū de Pista ... profecti sunt ante castrum Pistam, et totum gregem pecorum receperunt."
- 67 Ten pat. P.189.
- 68 Ten pat. P.174: "procedens ultra ad castrum Putenickam in ortu diei occulte dormientibus castrensiū intravit suburbium, et captis et occisis preter eos, qui ad castrum confugerant, redegit in favillam"; P.182: "venit noctis tempore ad castrum Junigedam, et intrantes suburbium ejus, occisis multis hominibus ... destruxerunt"; P.184: "dum vellent occulte accedere ad castrum Junigedam ... castrenses premuniti ... fratrum exercitum prodiderunt ... itaque fratres ... suburbium dicti castrī in cinerem redegerunt ... quingenti viri occulte accesserunt ad castrum Junigedam et invenientes ipsum premunitum, solum ejus suburbium subverterunt"; P.217: "fratres de Raganita ... in ortu diei dormientibus Lethowinis intraverunt suburbium castrī Jedemini et totum illud cum hominibus, mulieribus et parvulis et omni supellectili penitus combusserunt, preter XII viros, qui ad castrum fugientes mortis judicium evaserunt."
- 69 Ten pat. P.214-215: "intraverunt preurbium et moverunt bellum contra castrenses de Puthenica, ad quod venerunt pridie CC viri hospites ... Et intrantes mane in ortu diei, cum adhuc quiescerent in strato suo, irruerunt improvise in eos, et viros et mulieres, et parvulos, qui effugere non poterant, occiderunt, et deinde preurbium cremaverunt."
- 70 Ten pat. P.189-190: "improvise intraverunt in ortu diei suburbium castrī Gedimini, et incendio destruxerunt, et occiderunt ... preter eos, qui ad castrum confugere poterant. De parte fratrum tres viri de Nattangia interfecti sunt et duo capti. Frater Otter eciam captus fuit."
- 71 Ten pat. P.157: "De exustione preurbium castrī Junigede ... Occisis pluribus duo suburbia dicti castrī, unum in monte, aliud in valle,

K. Sideravičius jau atkreipė dėmesį į efektyvų Nemuno pilių sustiprinimą XIII a. pabaigoje⁷². Šitokius fortifikacijos ir jos gynimo organizacijos kokybinius poslinkius galėjo garantuoti tik valstybės susikūrimas. Negausūs duomenys, nušviečiantys XIII-XIV a. sandūros Lietuvos pilių ūkinius bruožus, parodo, kad šiuo metu, jei neįvyko, tai bent klostėsi socialiniai ir iš jų išplaukiantys techniniai bei organizaciniai pakitimai, užtikrinę tą pilių funkcionavimo sistemą, kokią matome XIV a. pabaigoje ir XV a. pradžioje. Kai kurių prievolių palyginimas leidžia atskleisti, kas šioje XIV-XV a. sandūros pilių išlaikymo jungvalkoje sena, o kas nauja, ir kartu geriau suvokti ankstyvojo feodalizmo pilių aprūpinimo prievoles.

1447 m. Kazimiero privilegija bajorams atleidžia jų valstiečius nuo pastočių, nuo akmenų bei malkų atvežimo degti plytoms ir kalkėms, reikalingoms pilių statybai, nuo šienavimo, visas šias prievoles apibūdinama "mažiau teisėtomis"; paliekamos "senos ir jau įprastos" prievolės: pilių ir grindinių - tiltų statyba bei taisymas, kelių atnaujinimas⁷³. Bent iš dalies panašiai nurodoma 1434 m. Žygimanto I privilegijoje, nes ten bajorų valstiečiai atleidžiami nuo "kitų pilių darbų", o paliekamos pilių statybos bei taisymo ir transporto prievolės. apibūdinamos kaip "vykdomos iš seno, be kurių šalis negali gyvuoti"⁷⁴. Naujesnis "mažiau teisėtųjų" prievo-

redegit in favillam"; P.180: "De combustione preurbiorum castri Bisene." Plg. 69 išn.

72 LKK. P.187-188.

73 Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI вв. Ленинград, 1936 (toliau - ЗАВКЛ). С.8-9: "Item omnes et singuli smetones et subditi principum, baronum, nobilium et ciuim ... ab omnique onere vectigalium, quae podwodi dicuntur, a ductione lapidum, roborum, siue lignorum pro exustione laterum siue cementi pro castris, feoni falcastrationis et aliis minus iustis laboribus soluti sint, liberi omnino et exempti; laboribus tamen pro aedificatione castrorum denuo oportunorum et antiquorum reformatione exceptis, principum, baronum nobilium, boiarorum smetonibus et subditis, per nos eis datis et donatis, similiter exceptis. Antiquas tamen et dudum consuetas pro nobis et successoribus nostris procuraciones, collectas, stationes, pontium nouorum erectiones, veterum refectiones et viarum reparationes illaesas reseruamus et eas volumus esse semper saluas."

74 Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915 (toliau - Очерк ...). С.324: "Nihilominus tamen in predictis principibus et boiaris et subditis eorundem castrorum edificaciones et reformationes et vias expedicionales in ipsorum propriis expensis, ad quas ab antiquo tenebantur, sine quibus etiam terre nostre bene stare non possunt, pro nobis et nostris successoribus reservamus, aliis labo-

lių pobūdis iš šių abiejų privilegijų darosi visiškai aiškus, kaip aišku ir tai, kad prieš patekdami bajorų priklausomybėn, valstiečiai atlikinėjo ir teisėtas", ir jau "mažiau teisėtas" prievolės⁷⁵.

Iš pažiūros kiek keistokas plytų ir kalkių gamybos pagalbinių darbų, reikalingų būtent pilims statyti, priešinimas naujų pilių statybai ir senų remontui turi gilią technologinę prasmę. Tai darbų, reikalingų mūro technikai, skyrimas nuo senosios medžio sienų ir plūkto molio pylimų statybos. Iš XIII a. antroje pusėje - XV a. pradžioje pastatytų (įskaitant ir atstatymą) Vilniaus, Kauno, Medininkų, Lydos, Krėvos, Trakų, Liškiaivos mūro pilių didesnė dalis sietina su šio laikotarpio antrąja puse (XIV a. antra pusė - XV a. pr.)⁷⁶. Žinoma, ir pirmųjų mūro pilių statyti buvo "šaukiama visa Lietuvos žemė", bet prievolių tradiciją įtvirtina ne pavieniai pirmieji atvejai, o reguliaresnės praktikos pritaikymas, kaip tai aiškėja iš didžiojo kunigaiškščio pilių ir kiemų išlaikymo Žemaitijoje (žr. toliau)⁷⁷. Tai rodytų, kad "mažiau teisėtos" mūro statybos pagalbinių darbų prievolės sietinos su santykišku mūro pilių padaugėjimu, t.y. su XIV a. antrąja puse. Veldamų atsiradimo (ar bent intensyvesnio dalijimo) pradžia⁷⁸ parodo, kad XIV a. pabaigoje jos jau gyvavo.

Vadinasi, "teisėtosios" senos prievolės - grindinio, tiltų, kelių tiesimas bei priežiūra, medžio pilių statyba ir remontas - gyvavo dar iki XIV a. vidurio; pastarąsias jų ir paliudija minėtieji Prūsų aktai bei Veliuonos statybos epizodas. Bent jau pilių statyba buvo atėjusi dar iš karinės demokratijos laikų. Kazimiero privilegija atleidžia bajorų valstiečius nuo transporto prievolių, Žygimanto I - dar ne⁷⁹. Tai rodytų tarpinę šių prievolių chronologiją - tarp medžio pilių statybos ir mūro technikos pagalbinių darbų, t.y. kaip tik leidžia sieti jas su valstybės atsiradimu ar bent netolimu nuo šio atsiradimo laikotarpiu; XIV a. pirmoje pusėje tokių prievolių

ribus castrorum nostrorum a sepe dictorum principum et boiarorum hominibus omnino exclusis."

75 Apie tai galima spręsti iš išlygos, kad nuo naujesniųjų prievolių neatleidžiami paties Kazimiero bajorams duotieji valstiečiai - žr. 73 išn.

76 Lietuvos pilys. V., 1971 (toliau - LP). P.18, 39, 42, 44, 50, 103-107, 111, 120, 122, 157-164, 169-177, 179-180, 241-244.

77 Žr. 85-87 išn.

78 Jurginis J. Baudžiaivos įsigal. P.215.

79 Žr. 73 ir 74 išn.

jau turėjo būti. Tai, bent netiesiogiai, patvirtintų ir į priešpilius suvežami javai, kuo jau teko įsitikinti.

Žygimanto I privilegija nemini šienavimo, kuris Kazimiero privilegijoje taip pat priskiriamas vėlyvesniosios tradicijos prievolėms. Detaliau valstiečių prievolės apibūdinančiuose XVI a. pradžios šaltiniuose šienavimo prievolės atlikimas ar neatlikimas dažniausiai gretinamas su talkų atlikimu ar neatlikimu⁸⁰. Pastarosios jau Vytauto laikais buvo privalomos net lengvatinėmis sąlygomis kviečiamiems valstiečiams naujakuriams⁸¹. Šienavimą piliai taip pat mini XV a. pradžios šaltiniai⁸². Taigi abiejų šių prievolių glaudumas siekia tuos laikus, kai pilių išvirtimo dvarais procesas⁸³ dar mažai tepasireiškė. Žemėsniešiams bajorų sluoksniams šienavimo prievolė buvo išlikusi dar XV ir net XVI a.⁸⁴ Antra vertus, iš besiremiančios Vytauto laikų tradicija 1492 m. Aleksandro privilegijos Žemaitijai matyti, kad čia būta šią prievolę atlikinėjančių ir neatlikinėjančių bajorų⁸⁵.

Reikia atsižvelgti į tai, kad Kazimiero 1441 m. privilegija žemaičiams pažada, jog nereikės atlikti jokių prievolių pilims ir kiemams, išskyrus tuos, kurie buvo Vytauto laikais⁸⁶. Iš detaliau šį klausimą apibūdinančios Aleksandro privilegijos aiškėja, kad tai išplaukia iš didžiojo kunigaikščio įsipareigojimo nesteigti Žemaiti-

80 Tai aiškėja iš: Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1893 (toliau - Обл. деление ...). С.322-332, 336.

81 АЗР. Т.1. С.225: "часу Витовта ... кгда ку саженью кметове былн везваны, теды 14 дни през еден рок вшелкни кметъ з волоки робил в повете." Taip pat žr.: Jurginis J. Baudžiaivos įsigal. P.244.

82 Ivinskis Z. Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika savo dvaruose iki XVI amžiaus pusės // Lietuvos praeitis. 1940. T.1. Sąs.l. P.27.

83 Jurginis J. Baudžiaivos įsigal. P.242-243.

84 Jablonskis K. Nauji Vytauto laikotarpio aktai (toliau - NVLA) // Praeitis. 1933. T.2. P.407-409.

85 ZPL. S.69: "Item qui tempore dominorum ducum Witowdi et Casimiri praefatorum faenum non falcarunt, isti modo etiam falcare non tenentur."

86 Jablonskis K. Archyvinės smulkmenos (toliau - AS) // Praeitis. 1933. T.2. P.424: "8. Y samku budowac y na powinnosc nie chodzie do dworow nam y wszystkiey wlosci stanowic nie maia. 9. A do tych, co przy dziadu naszym, przy wielkim xiązpciu Witoldzie, zamki dwory nasze we Zmoydzi byly, to nam po dawnemu odprawowac powinni beda do tych dworow."

joje naujų kiemų (dvarų)⁸⁷. Vadinasi, steigiant šiuos kiemus anksčiau, iš atitinkamos Žemaitijos apygardos reikalauta to prievolių komplekso, kuris buvo jau nusistovėjęs didžiojo kunigaikščio domene.

Bajorų privalėjimas pjauti šieną piliai rodo, kad ši prievolė atsirado dar tada, kai nebuvo aiškios ribos tarp darbo ir karo prievolių atlikėjų. Gi glaudi šienavimo bei talkų sąsaja ir didelės Žemaitijos dalies neprivalėjimas šienauti savo ruožtu pasako, kad šienavimo prievolė atsirado jau tada, kai pilies ūkis savo mastu bei sudėtingumu gerokai prašoko žemės pilaičių techninę ir ūkinę struktūrą. Žemaičių neprivalėjimo šienauti didžiojo kunigaikščio kiemams nereikia suprasti taip, kad jie apskritai tokios prievolės nevykdė: juk Žemaitijoje gyvavo jos žemės pilys. Nors tai pasakytina ir apie kitokią prievolę (pilių statyba ir taisymas), santykį tarp savo apygardos pilies darbų ir visos pilių sistemos išlaikymo prievolių parodo XV-XVI a. miestų privilegijos, kuriomis jas gaudančios bendruomenės įpareigojamos atlikti pirmuosius ir atleidžiamos nuo antrųjų⁸⁸. Į lokalinį ir bendrąjį pilių statybos prievolių dualizmą prūsų vitingų aktuose atkreipė dėmesį dar M. Toepenas (Tėpenas)⁸⁹. Kitaip sakant, įpareigojimas šienauti didžiojo kunigaikščio piliai ar kiemui daugeliu atvejų galėjo reikšti ne pačios šitokios prievolės atsiradimą, o tik naujo jos objekto atsiradimą, t.y. kiekybinį jos padidėjimą. Nors ir vėlyva, 1494 m. privilegija Kijevo miestiečiams kaip tik parodo šitokią šienavimo prievolės apimtį didėjimą⁹⁰. Iš viso to išplaukia, kad didžiojo kunigaikščio kiemai ir pilys Žemaitijoje imti plačiau statyti jau tuomet, kai jų išlaikymo prievolių kompleksas buvo gerokai išaugęs ir todėl

87 ZPL. S.69: "Item ad labores castrorum ambulare non debent, sicuti et tempore ducum, Witowdi et Casimiri, non ambulabant"; S.71: "Curiae nostrae novae in ipsorum districtibus per nos, non sunt erigendae, aut edificandae, nisi illae, quae tempore ducis Witowdi erant ab antiquo reficiendae et reformandae."

88 Белорусский архив древних грамот. М., 1824. Ч.І. С.22: "Напервей з робот замков наших украинных их вызволяем; вижли работу замку тамошнего в паркану местского повинни будуть оправовати"; АЗР. Т.І. С.145: "А города им не рубити. А мост им городской мостити"; С.175. Plg.: РИБ. Т.27. ЛМ. Отд.І. Ч.І. Т.І. С.727-729.

89 SRP. Bd.1. S.265.

90 АЗР. Т.І. С.144: "А сена за рекою не мають косити, вижли мають косити один день под борком."

sukėlė prieštaravimų, atvedusių į kompromisus, fiksuojamus 1441 m. Kazimiero privilegijoje. Tradicija tai sieja su Vytauto vardu, ir tai patvirtina patys įvykiai: juk 1382-1409 m. didieji kunigaikščiai nesikišo į Žemaitijos reikalus.

Šienavimo prievolė parodo, kad skirtumas tarp XIV-XV a. ir XIII-XIV a. sandūrų pilių išlaikymo prievolių kompleksų daugiausia buvo ne tiek kokybinis, kiek kiekybinis. Iš dalies tai pasakytina ir apie medžio ir mūro pilių statybos prievolių kontrastą. Nauja prievolių nomenklatūra atsirasdavo plečiantis ir sudėtingėjant jau esamoms prievolėms. Todėl XIII a. pabaigos - XIV a. pirmos pusės pilių išlaikymo prievolių sistemą reikia suvokti kaip mažiau išplėtotą XIV-XV a. sandūros sistemos modelį. Tai patvirtina ir Gedimino laišakai, kuriuose užsimenama apie angarijas⁹¹, ir XIV a. pradžios pilių ūkiniai bruožai.

Pilių išlaikymo prievolių komplekso raida rodo, kad visuotinės karo-darbo prievolės pavirtimas liaudies karinio darbo prievole buvo ilgas procesas, trukęs iki XIV a. vidurio ar net antros pusės. Tačiau kartu galima kalbėti apie pastebimus šio proceso socialinius poslinkius jau XIII-XIV a. sandūroje. Mat pats procesas ne tiek brėžė ribą tarp žmonių, kiek lėmė ryškia socialinę jų poliarizaciją. Aiškiai ir anksti darbo prievolių atsikratė besiformuojančios feodalų klasės viršūnė, anksti prarado savo karinę funkciją vargingiausieji laukininkai. Pasiturintieji-laukininkai ir XIV a. sunkiai nuo jų atskiriami žemesnieji kariai (feodalais vadintini tik todėl, kad gaudavo kažkokius centralizuotos rentos trupinius) - buvo ta socialinė kategorija, kurioje iki XIV-XV a. sandūros ir net vėliau išsilaikė karo ir darbo funkcijų dualizmas, kaip rodo išlikusios bajorų žemutinių sluoksnių darbo prievolės⁹².

Antras ginkluotosios liaudies nuginklavimo proceso bruožas: tai ne tiek jos nuginklavimas, kiek naujos feodalinės karo organizacijos susikūrimas virš liaudies, panaudojant tam tos pačios liaudies darbą. Valstiečiai ir XVI a. turi ietis, net ir šaudynes⁹³, bet vien tuo prieš visą feodalų karinę sistemą

91 Gedimino laišakai. V., 1966 (toliau -GL). P.41, 43: "ab omni opere regio sint exempti."

92 Gudavičius E. Baj. Juom. susid. P.101-102.

93 Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais. V., 1959. D.I. P.39.

nepakariausi.

Laipsniškas, bet nepaliaujamas liaudies darbo naudojimas feodalinio karinio mechanizmo ūkinei bei techninei bazei kurti ir plėsti leido ankstyvajai feodaliniai valstybei įvaldyti ir pritaikyti savo meto karo techniką ir išugdyti jos naudojimo įgūdžius. Tačiau atsilikimas nuo labiau išsivysčiusių feodalinių šalių dar visai nebuvo pašalintas. Amatininkų kvietimas Gedimino laiškuose⁹⁴ leidžia spręsti tiek apie Lietuvos karinio mechanizmo poreikius (kartu šiek tiek ir apie jo lygį), tiek ir apie tai, kad jų trūko.

Šie du požymiai labiausiai ir apibrėžia minėtąjį mechanizmą XIII-XIV a. kryžiuočių sugriauti priešpiliai ir pilys greitai atstatomi⁹⁵. Ne kartą net ir nedidelės pilies neįstengia paimti stipri prieš kariuomenę⁹⁶. Statomi ne tik tiltai, bet padaromos ištisos tiltų jungiamos priešpilių sistemos⁹⁷. Reikalui esant lietuvių kariuomenę lydi didelės gurguolės, galinčios padaryti efektyvias užtvaras (Karusos ledo mūšis 1270 m.)⁹⁸. Upėse pajėgta sutelkti didesnę ar mažesnę valčių laivyną⁹⁹. Vietoje pasidaromos ir akmensvaidės; matyt, tai nesudėtingi jų variantai, sunaikinami kariuomenei traukiantis, tačiau ši technika daroma įvairaus kalibro¹⁰⁰. Ordino kronikininkai turėjo pripažinti, kad ne tik didžiojo kunigaikščio, bet ir žemaičių kariuomenė greitai įgusdavo naudoti vokiečių apgulimo taktiką¹⁰¹: Apgulant pilį, sumaniai užimamos jos prieigos, neleidžia-

94 GL. P.32: "ferrariis, carpentariis, sutoribus, pellificibus, pistoribus, tabernariis, artis mechanice cuiusque"; P.41: "mechanicis conditionis cuiuscunque, scilicet fabris, in arte salis peritis, pistoribus, argentariis, balistariis, piscatoribus."

95 SRP. Bd.1. S.157, 158, 174.

96 Ten pat. P.152, 179, 180.

97 SRP. Bd.2. S.547: "Mitlerweise lies auch Kinstoud widder eine newe festung anlegen auf dem werder Wyrgalle ... und hatten eine grosze brucken uber das wasser gechlagen und dieselb mit zweien starcken blockheusern bevestigt, domit sie in dem bawe nicht gehindert werden."

98 Varakauskas R. Ledo mūšis ties Karūzu 1270 m. // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai (toliau - AMMD). Istorija. 1962. T.3. P.147-156; LRCh. S.231(10097)

99 SRP. Bd.1. S.160, 179.

100 LRCh. S.58: "Myndowe hiesz die sine gar / ribalde howen" (2504-2505); S.188: "er liesz huwen zu hant / vier bliden harte grosz" (8214-8215); S.189: "die Lettowen ... traten an die bliden do / und zuhiwen schiere" (8267-8269); S.230: "sie hetten in zehn tagen / gemacht manchen ribalt grosz, / viel cleine" (10043-10044).

ma suteikti pagalbos¹⁰². XIV a. viduryje net ir ne Vilniuje ar Trakuose turėta arsenalą su gatava (tad sudėtingesne) technika¹⁰³, o reikalui esant vietoje būdavo pasigaminama daug apgulinamo mašinų¹⁰⁴. Tuo metu didesnėse lietuvių pilyse buvo gaminama ir laikoma dideli kiekiai strėlių¹⁰⁵. Pilį griauinant gynėjai įstengdavo čia pat efektyviai remontuoti sienas¹⁰⁶.

Visi šie duomenys rodo, kad ankstyvoje feodalinėje Lietuvos valstybėje buvo reikiamai paskirstyta ar sutelkta techninė specializacija. Tai padėjo šiai valstybei apginti savo egzistenciją. Techninės specializacijos koncentracija ir koordinavimas labiausiai reikėsi kuriant ir palaikant pilių bei kiemų tinklą. Visa tai buvo tiesioginėje didžiojo kunigaikščio žinioje. Tuo būdu susidarė didžiojo kunigaikščio dvaro plačiąja prasme ūkinis techninis kompleksas, tapęs valstybės karinio mechanizmo techniniu pagrindu. Tai leido padaryti liaudies darbo naudojimas, laukininkų karo prievolės išvartimas karine darbo prievole, padidėjusių angarijų ir atsiradusių angarijų servicijų suvertimas ant jų pečių.

Pagrindinis žingsnis, sukuriant iš esmės anų laikų lygio karo technikos specializaciją, buvo žengtas, tačiau, be to, reikia nurodyti ir ne vieną spragą, kur Lietuva atsiliko nuo tobulesnę techniką turėjusių šalių. Lietuvos kariuomenė taip ir neįstengė išsiversti be rusų šaulių pagalbos¹⁰⁷, o pati labai kentėdavo nuo strėlių¹⁰⁸. Lietuvius stebindavo pontoniniai tiltai; kryžiuoščiams panaudojus didelį laivą, tai prireikė svarstyti net didžiojo kunigaikščio taryboje¹⁰⁹. Nedažnai pavykdavo paimti Ordino pilį, savo ruožtu teko apleisti labiausiai išsišovusias į priekį Nemuno gyny-

101 Ten pat. P.230: "man sach der Sameiten / vil manchen man hin leiten, / als man die dutschen brute tut" (10073-10075).

102 SRP. Bd.1. S.181: "venerunt ... in subsidium dicti castrī, sed Lethowini ita prudenter occupaverant vias et aditus ipsius castrī, quod ... nullus tamen poterat habere accessum ad ipsum."

103 SRP. Bd.2. S.95: "Reperte fuerunt ibi VI machine et III alia instrumenta bellica."

104 Ten pat. P.94: "Ad quos erexerant XVIII machinas preter alia instrumenta bellica."

105 Ten pat. P.532: "in castro erant sagitte multe"; P.537: "sine tedio fabricarent tela etc."

106 Ten pat. P.534: "Incole ab intra restauraverunt."

107 Pašuta V. Min. veik. P.238. Plg.: LRCh. S.188(8217-8218); SRP. Bd.2. S.536.

108 LRCh. S.230(10062-10068).

109 SRP. Bd.1. S.178, 179.

binės pilis (Bisėną, Kolainius, Skronaitę, Bebirvaitę)¹¹⁰. Palapinių lietuvių kariuomenė nenaudojo, apsieidama iš šakų surenčiamomis pašiūrėmis¹¹¹.

Šie trūkumai nebuvo esminiai. Jie apsunkino šalies gynybą, bet negalėjo jos pakirsti. Jei priešui ir pavykdavo užimti kurią sritį, išsilaikyti joje jis nepajėgdavo, kaip matyti iš Medvėgalio epizodo (1329 m.)¹¹². Lietuvos valstybės susidarymas ir lietuvių liaudies darbo įgūdžiai garantavo tiems laikams pakankamai efektyvų karinės sistemos funkcionavimą.

3. Feodalų pašauktinės kariuomenės susidarymas

XIII-XIV a. staigiai užpuolę kokią nors Lietuvos sritį, kryžiuočiai dažnai patiria nuostolių, patys yra puolami, persekiojami atsitraukiant¹¹³. Persekiojančiųjų lietuvių gretos auga¹¹⁴. Tačiau dažnai šie persekiotojai patenka į pasalas, yra sumušami¹¹⁵. Tarp jų pasitaiko ir kilmingų, karuose prityrusių vyrų¹¹⁶, bet šiaip neabejotinai ginasi kiekvienas, kas pajėgia, kaip matyti iš smulkiau aprašomų panašių atsitikimų¹¹⁷. Iš paspėstų pasalų dažniau ištrūksta tik vadai su savo kariauninkais, likę žmonės žūva¹¹⁸.

110 LKK. P.190, 198, 199, 201.

111 LRCh. S.228: "die heidenschft hat kein gezelt: / von holtze und von struchen / den kunnen sie gebruchen, / e sie warm oder kalt" (9974-9977).

112 SRP. Bd.1. S.215, 283, 615-616.

113 Ten pat. P.155, 159, 165, 171, 177, 183, 189.

114 LRCh. S.192: "der heiden here dem was gach, / sie zogēten den cristen nach, / in wuchs grobelichen zu" (8373-8375).

115 SRP. Bd.1. S.159, 171, 183, 189.

116 Ten pat. P.155, 177.

117 Ten pat. P.171: "Reliqua pars exercitus intravit territorium dicti castrī, et captis multis hominibus et occisis, rapuit quicquid in eo reperit et incendit. In hoc exercitu XXX Cristiani gladio ceciderunt."

118 ПСРЛ. СПб., 1841. Т.3. С.50: "князь же Гердень совкупя около себе силу Литовскую, и погонися по них; и яко уведаша Пльсковичи погною, отслаша полон, а сами сташа крепко противу им, о сю сторону Двины. Литва же начаша бродити на сю сторону; тогда Пльсковичи снышася с ними ... и множество много их побиа, а нини в реце истопоша, только убежа один князь Гердень в мале дружине."

Kartais persekiojamas priešas sumušamas net jo paties teritorijoje (Aizkrauklės mūšis 1279 m.¹¹⁹). Kronikos prasitaria, kad panašiais atvejais jam tekdavę susidurti ne su bet kuo, o su "geriausiasiais", "galingiausiasiais" lietuviais¹²⁰. Vis dėlto, kaip matyti iš anksčiau paminėtų įvykių, skubiai subėgusių gynėjų būrių kovinės savybės dažniausiai nėra geros. Vadinas, XIII a.-XIV a. pirmoje pusėje staigaus įsibrovimo į Lietuvos teritoriją sėkmė labai priklausė nuo to, ar priešas susidurdavo su kovose prityrusia kariuomene, ar tik su šiaip subėgusių gyventojų būriais.

XIV a. pradžioje į atsakingas kovines operacijas žygiuoja ne susirinkusi "žemė", kaip būdavo Prūsų laisvės karų metu, o siunčiami "rinktiniai ir ginklus gerai valdantys vyrai"¹²¹. Kryžiuočių susidūrimas su šitokiais kariais - kovų kasdienybė¹²². Kronikų pasakymas "visi tinkami karui" ar "paprasti žmonės" dabar jau nereiškia eilinio gyventojų, o tik eilinį karį, nes taikomas aptariant ne bet kokius, o tik karių sambūrius¹²³. Būtent iš žygiuojančių į svetimas žemes raitelių gali išsiskirti "rinktiniai vyrai"¹²⁴, o eilinių

119 Varakauskas R. Kautynės ties Ašerade. (1275) // AMMD. Istorija. 1963. T.4. P.123-132; LKK. P.180.

120 LRCh. S.268: "die aller best waren geriten, / der nam sich uz ein michel schar. / sie jageten grimelichen dar" (11719-11721); SRP. Bd.I. S.172: "Medio tempore, quo hec ageretur, rex quasi omnes potiores regni sui habuit circa se congregatos in quodam tractatu, seu parlamento, et dum hec perciperet, cum mille et quingentis viris sequebatur."

121 SRP. Bd.I. S.172: "Sed rex Lethowie audita destructicne suburbii hujus castri, misit preelectos viros et in armis expeditos plurimos ad defensionem."

122 Ten pat. P.153, 160.

123 Ten pat. P.172: "Extunc fratres ... occiderunt XVII. potiores ... et de populo communi multitudinem copiosam" (kalbama apie susidūrimą su Vytenio sušauktaisiais, "galingesniaisiais" - žr. 120 išn.); P.181: "Vithenus ... congregatis omnibus de regno suo, qui ad bellum apti fuerunt, obsedit Cristmemelam et ... cum duabus machinis et multis sagittariis ... impugnavit" (kad tai kovose prityrusi didžiojo kunigaikščio kariuomenė, rodo jos tikslūs veiksmai ir rusų šaulių panaudojimas - žr.: Ten pat. P.286 ir išn.102).

124 Ten pat. P.166: "sex milia Lethowinorum ducatum Dobrinensem depopulaverunt ... De hoc exercitu centum viri preelecti et presumptuosi fuerunt ausi transire fluvium Driwance." Kad tai raiteliai, parodo jų kritę arkliai - Ten pat: "multi homines et equi perierunt." Dar aiškiau šią kariuomenę kaip raitelius apibūdina Mikalojaus Jerošino vertimas - Ten pat. P.549: "do namen hi di kere / Littouwin wol sechstusint in / das herzoctum zu Dobrin, / und daz ubirittin ... / Da wurdin an der reite / ilende keggen lante wert / beide luite unde pfert / vil vorterbitt."

gyventojų atžvilgiu "rinktiniais vyrais" laikomi žygiuojantys svetur¹²⁵.

Turint prieš akis šią karinę socialinę hierarchiją (eiliniai gyventojai - kariai - karių viršūnė) ir reikia vertinti pilis saugančius žmones. Pilyse skiriami "kilmingieji"¹²⁶ ar "galingieji"¹²⁷ nuo eilinių įgulų narių. Šiaip, nediferencijuojant pilių įgulų nariai vadinami "pilėnais"¹²⁸. Tai, žinoma, alternatyvi sąvoka, kurią galima suprasti ir kaip socialinį sluoksnį, ir kaip apskritai tuo metu tebedinčius pilyje žmones. Labiau išskiriamasis, vadinasi, ir socialinis akcentas numatytinas ten, kur pilėnai pavadinami pilių gyventojais ar gyvenančiais pilyje žmonėmis, nors negalima ginčyti ir šių sąvokų alternatyvumo¹²⁹. Bet jau vien šios paminėtosios šaltinių vietos verčia atsižvelgti į tikimybę, kad pilėnas - ne kiekvienas Lietuvos gyventojas, budintis tam tikrą laiką pilyje.

Šią tikimybę sustiprina Kolainių pilies gynimo aprašymas. Ją gynusius 120 karių Petras Dusburgietis vadina "karingais vyrais", o toliau "pilėnais"¹³⁰. Mikalojus Jerošinas čia atitinkamai rašo "narsūs didvyriai" ir lygiai taip pat verčia kitoje vietoje, kur Petras Dusburgietis lietuvių karių apibūdina "rinktiniais vyrais"¹³¹. Hermanas Vartbergė Dūbysos pilies įgulą (1358 m.) pavadina "smarkiais", o Kauno (1362 m.) - "rinktiniais ir stipriais" vyrais¹³². Būdin-

125 Ten pat. P.153: "Jesbuto Lethowinus cum quingentis viris preelectis intravit Poloniam."

126 Ten pat. P.214: "nobiles de dicto castro"; P.614: "der edilsten von Garten ein teil."

127 Ten pat. P.174: "Spudo potens in castro Putenicke"; P.571: "ein man zu Puteniken saz / uf der burc gewaldic gnuoc."

128 Ten pat. P.166: "Drayko castrensis de Oukaym"; P.171: "quidam castrensis dictus Swirtil"; P.184: "castrensis"; P.559: "ein burcman von Oukain"; P.567: "der burcman ein"; P.591: "di dit".

129 Ten pat. P.162: "populi, qui in eo habitabant ... occisis habitatoribus"; P.544: "di burc dit".

130 Ten pat. P.152: "In hoc castro fuit Surminus capitaneus, et erant cum eo CXX viri bellicosii ... Tandem omnes castrenses preter XII fuerunt letaliter vulnerati."

131 Ten pat. P.525: "Nu hilt di vestin inne / der Littouwe Surminne / und was daruffe houbitman; / so warin im da undirtan / zwenzig unde hundirt man / vrechin helde"; P.569: "want der kunic hatte zuhant / von Littouwin dar gesant / volkis vil, do im irkant / wart e, daz si was vorbrant. / Sus er di burc gemannet vant / vil wol mit vrechin heldin." Petro Dusburgiečio tekstą žr. 121 išn.

132 SRP. Bd.2. S.78: "perieruntque ibi circa C capita virorum ferocum"; S.82: "electi et robusti."

ga, kad ten, kur Petras Dusburgietis tik šiaip tepamini lietuvius (karius)¹³³, Mikalojus Jerošinas versdamas prideda panašaus pobūdžio epitetų¹³⁴. Žinoma, tokių papildymų atsiranda eiliavimo sumetimais, bet kaip tik jie ir parodo poetinio stereotipo, t.y. vertėjo požiūrio, vertinimo tendencijos susiklostymą.

Aprašydamas lietuvių pilių saugojimo organizaciją, Petras Dusburgietis sargybą jose einančius žmones apibūdina tam tikru išskiriančiu akcentu - "kai kurie apsiginklavusieji"¹³⁵. Bet žodis "apsiginklavusysis" (armiger) Petruui Dusburgiečiui taip pat reiškia "ginklanešį", o Mikalojui Jerošiniui - "vitingą"¹³⁶. Negalima tvirtai teigti, kad tokia pati šio žodžio prasmė numanoma 1387 m. Jogailos privilegijoje bajorams, bet būtent irgi šiuo žodžiu jie ten apibrėžiami¹³⁷. Taigi sunkiai ir neryškiai, bet vis dėlto neabejotinai aiškėja socialinis karo amato žmones nusakančių atsitiktinių terminų akcentas. Jį dar galima numanyti ir tokioms sąvokoms, kaip "raiteliai": tai ne XIII a. prūsų ar sūduvių žemės raiteliai, tai - valstybės socialinės struktūros masto žmonių kategorija¹³⁸. Būtent vien raiteliai pakyla, gavus pavojaus ženklą, ir vyksta į kitą apygardą (užpuolus jų pačių sritį, kurią begina tik pėstininkai)¹³⁹. Užtat nėra ko stebėtis, kad Petras Dusburgietis užsimena ne apie apskritai praretėjusių gyventojų, o kaip tik apie srities "raitelių" karinių jėgų regeneraciją, gretimoje eilutėje analogiškam atvejui pavartodamas "kilmingųjų" sąvoką¹⁴⁰.

133 SRP. Bd.I. S.164: "de Lethowia CXL viri tam improvide irruerunt"; S.165: "LXXV Lethowini"; S.179: "sexcenti viri et amplius."

134 Ten pat. P.547: "von Littouwin sich macht in / reckin uzgesundirt / wol virzig unde hundirt"; P.548: "vumf unde sibnzie vrece man / von Littouwin"; P.583: "me wen sechshundirt vrece man."

135 Ten pat. P.174: "Consuetudo ista apud Lethowinos in custodia castrorum, que sunt in terminis constituta, quasi communiter observatur. Rex eorum ordinat aliquos armigeros ad custodias alicujus castrum ad terminum unius mensis vel amplius, quo completo recedunt, et alii superveniunt ad custodiam supradictam."

136 Pašuta V. Min. veik. P.162; SRP. Bd.I. S.122, 466.

137 ZPL. S.I: "universis et singulis Lithuanis, armigeris, siue bojaris."

138 SRP. Bd.I. S.170: "non multum proficeret ibi, cum equites terre Lethowie ad dictum territorium convenerunt."

139 Ten pat. P.155: "Sed quia equites hujus territorii pridie iverunt ad clamorem, quem fratres circa castrum Junigedam excitaverant, solum pedites sequebantur eos."

140 Ten pat. P.159: "Et in hoc bello hii de Pograuda adeo debilitati fuerunt, quod multis annis non poterant in equitibus resumere vires primas. Idem processit contra territorium dictum Wayken,

Sunkiai iš XIV a. pirmos pusės šaltinių karo prievolinkai "išsilukštėna" todėl, kad šie šaltiniai atspindi ne jų egzistavimą, o jų, kaip socialinės kategorijos, susiklostymo procesą. Šio proceso balansą vaizdžiai suveda jau ne kartą minėta 1387 m. Jogailos privilegija, kartu parodydama, kad XIV a. viduryje karinis stambiųjų bei smulkiųjų feodalų sluoksniš (tiksliau - klasė) Lietuvoje jau buvo aiškiai išsiskyręs.

Literatūroje įprasta 1387 m. privilegijos straipsnį, aptariantį karo tarnybą, aiškinti taip, kad juo reikalaujama bajorų karo tarnybos prievolės ir senosios visuotinės, visų vyrų - nepriklausomai nuo jų socialinės padėties - prievolės ginti šalį nuo įsiveržusių priešų; taip būtent ir suprantamas šią prievolę apibrėžiantis terminas "pogonia"¹⁴¹.

Privalejimo gintis nuo įsiveržusio priešo neigti netenka, tačiau ieškant čia pagrindinio privilegijos formuluočių akcento, norom nenorom išeina, kad šiai "visuotinei gynybos prievolei" priešpriešinamą bajorų karo tarnybą, kuri apibrėžiama "išsirengimo" (expeditio) terminu, reikėtų suprasti tik kaip kovines išvykas už šalies ribų¹⁴². Galima, žinoma, tai aiškinti netobulu privilegijos straipsnio apibrėžimu, bet kaip tuomet paaiškinti tai, kad konkretinant šios prievolės veiksmus, kalbama ne apie kovą, o tik apie "persekiojimą" (insequutio); čia ir paaiškinama, jog tai vadinama "pogonia"¹⁴³. Vadinasi, pastaroji sąvoka reiškia ne "(iš)vijimą", o tik "vijimąsi", - tai matyti ir iš paties žodžio "pogonia" reikšmės. Ji, beje, nepakito nuo Kijevo Rusios laikų¹⁴⁴. Taigi 1387 m. privilegijoje pirmiausia kalbama apie kiekvieno gyventojų policinę prievo-

ubi eciam per insidias multos nobiles interfecit."

141 Łowmiański H. Studja ... T.2. S.225-226; Krasauskaitė M. Die litauischen Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. Borna, Leipzig, 1927. S.8-9.

142 ZPL. S.2: "Ad expeditionem autem, dum incubuerit, juxta uetustam consuetudinem, transitum teneantur facere, damnis propriis et expensis. Quotienscunque etiam, hostes et aduersarios nostros, et ipsius terrae nostrae Lithuaniae fugitiuos, insequi oportuerit: ad insequutionem huiusmodi, quod Pogonia uulgo dicitur, non solum armigeri, uerum etiam omnis masculus, cujuscunque status aut conditionis extiterit, dum modo arma bellicosa gestare poterit, proficisci teneatur."

143 Žr. 142 išn.

144 Деяние и житие Девгениево Акрита // Изборник (Сборник произведений литературы древней Руси). М., 1969. С.182: "И шед на гору борзе обозревся, ест ли по нем погоня"; С.714.

lę: sulaikyti didžiojo kunigaikščio paieškomus asmenis¹⁴⁵, o tai tarp kitko atliepia pėdsako sekimo paprotį, išlikusį dar ir III Lietuvos Statute¹⁴⁶. Vadinasi, 1387 m. privilegijoje tematome liaudies karo tarnybos liekanas, kaip lygiai taip pat teuztikome bajorų darbo prievolių liekanas. Taigi, matome to paties antagonistinių klasių susidarymo proceso antrąją pusę.

Jogailos 1387 m. privilegija fiksuoja klasinę poliarizaciją, dar nepasiekusią klasinės izoliacijos. Ne tik prievolių dualizmo likučiai, kuriuos joje matome, bet ir šį dualizmą išlaikiusios XV-XVI a. šarvuočių, keliuočių, raitininkų tarnybos (išlaikiusios, beje, ir "bajorų" pavadinimą) yra "viduriniojo" (prievolių dualistinio) sluoksnio liekana vėlesnėje epochoje. Žinoma, nereikia perdėti šio sluoksnio reikšmės: net ir būdamas gausus, ne jis lėmė XIV a. visuomenės socialinį veidą. Valstiečių įbajorinimas parodo, kad jau buvo išsidiferencijavusi atskirų karo ir darbo tarnybų esmė¹⁴⁷. Šaltiniai išsamiai tai paliudija Vytauto laikais, bet šitokią praktiką leidžia suvokti dar ir XIV a. pirmos pusės duomenys¹⁴⁸.

Mikalojus Jerošinas Petro Dusburgiečio "kilminguosius" (nobiles) verčia "geriausiaisiais" (die bestin)¹⁴⁹. Smulkiųjų bajorų ir keliuočių pavadinimas "geraisiais žmonėmis" dar XV a. antroje - XVI a. pirmoje pusėje¹⁵⁰ aiškiai parodo, kad karo prievolininkų socialinis sluoksnis (kartu ir feodalų klasė) išsiskyrė "gerėjant" bendruomeninkų viršūnei, prisijungiant jai prie senojo gentinės epochos žemių diduomenės branduolio. Nors feodalinės valstybės pilių organizacija išsirutuliojo iš žemių organizacijos¹⁵¹, kokybiškai ji nuo pastarosios jau skyrėsi. Tarnaudamas didžiajam kunigaikščiui, net ir nelaisvasis šeimynykštis galėjo iškilti iki stambaus didžiūno, kaip rodo Vaidilos karjera¹⁵², tačiau daugiausia galimy-

145 Skyrybos ženklai leidinyje (ZPL. S.2 - žr. 142 išn.) sudėti netiksliai; aptariama teksto vieta turėtų atrodyti: "Quotienscunque etiam hostes et aduersarios nostros et ipsius terrae nostrae Lithuaniae fugituios insequi oportuerit, ad insequutionem huiusmodi (ir t.t.)". T.y. suprastina kaip viena "hostes et aduersarii fugitivi."

146 Jurginis J. Baudžiatvos įsigal. P.173.

147 Gudavičius E. Baj. luom. susid. P.99-101.

148 Plg. Pašuta V. Min. veik. P.239-240.

149 SRP. Bd.I. S.159, 539.

150 Gudavičius E. Baj. luom. susid. P.99-100.

151 Łowmiański H. Studja ... T.2. S.223-224.

152 ПСРЛ. М., 1980. Т.35. С.61-62, 85.

bių tapti pilių ir kiemų vietininkais bei seniūnais turėjo žemių diduomenės atstovai, - tai irgi ne mažiau iškalbingai parodo Surmino, Goštauto, Eiginto, Dovydo Gardiniškio pavyzdys¹⁵³. Todėl reikia sutikti su H. Łowmiańskiu, kad XIV a. šaltinių (didieji) bajorai labiausiai sietini su šios diduomenės palikuonimis¹⁵⁴. Tai karo prievolininkų ir feodalų klasės viršūnė.

Vytauto susirašinėjimas dėl 1418 m. žemaičių valstiečių sukilimo geriausiai apibūdina žemesnįjį karo prievolininkų sluoksnį. Tai "gerieji žmonės". Jie nelaikomi kilmingais, nes pastatomi priešpriešiais kilmingiesiems bajorams, tačiau jie su šiais mašina sukilusius valstiečius¹⁵⁵. Iš to "gerųjų žmonių" socialinė pozicija, o kartu ir jų klasinė prigimtis darosi labai akivaizdi. O tai, ką randame XV a. pradžios Žemaitijoje, gyvavo XIII a. Aukštaitijoje¹⁵⁶. Keliuočių ir kitų panašių XV-XVI a. tarnybų apibūdinimas "tarnais" (greta apibūdinimo "bajorais" ir "žmonėmis")¹⁵⁷ parodo XIV a. "gerųjų žmonių" ir smulkiųjų bajorų ryšį su karo tarnais, kartu ir su eiliniaisiais kariauninkais. Jų negalima laikyti tiesioginiais gentinių kariauninkų palikuonimis (kaip ir XIV a. stambiųjų bajorų negalima laikyti tiesiogine gentinės diduomenės transformacija), tačiau minėtasis ryšys pasako, kad šių kariauninkų institutas padarė didelę įtaką smulkiųjų bajorų genezei, visai kaip valstiečių įbajorinimas XIV a. pasako, kad šių genezę paveikė ir eilinių bendruomenininkų viršūnės transformacija į karo prievolininkus¹⁵⁸. Vygando paminėti atleistiniai¹⁵⁹ leidžia spręsti, kad net iš

153 Kilmingojo Kolainių vietininko Surmino brolis žūva Surmino vadovaujame mūšyje Nemune - SRP. Bd.1. S.152, 179-180. 1364 m. žuvo Veliuonos vietininkas Goštautas - SRP. Bd.2. S.546-548. Goštautų kaimas minimas Veliuonos apylinkių XV a. pradžios aprašyme - LPC. P.137. Upytės vietininko Eiginto dvaras netoli Livonijos sienos (veikiausiai toje pačioje Upytėje) - SRP. Bd.2. S.80, 113. Gardino vietininkas XIV a. pr. yra Dovydas - SRP. Bd.1. S.181, 191. Kryžiuočiai jo tėvonią užpuola iš Natangijos (Gardino kaimynystėje) - Ten pat. P.189.

154 Łowmiański H. Studja ... Wilno, 1931. T.1. S.325.

155 Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. Cracovia, 1882 (toliau - CEV). S.411: "gemeine luthen und gebuwer, die wir den eldsten baioren und gutten luthen czum dinsten gegeben hatten ... hatten ein gesprech ... gethan, uff die baioren und uff die gut luthen ... Under des was unser hauptman czu Krossy in dem hoffe, und czoch uff die obiltetir ken Rosseyna mit vil andern gutten luthen us andern gebitten."

156 Pašuta V. Min. veik. P.160, 214-215.

157 Gudavičius E. Baj. luom. susid. P.100.

nelaisvųjų karo tarnų buvo papildomas kariauninkų, o per jį ir karo pašauktinių institutas.

Iš viso, kas pasakyta, galima nurodyti bent du XIII a. pab. - XIV a. pirmos pusės pilėnų formavimosi būdus: tai labiausiai pasiturintys eiliniai bendruomenininkai, tik toliau ir tepajėgę atlikti sunkėjančią ir tampančią (ar jau tapusią) nuolatine karo tarnybą, ir kunigaikščių karo tarnai, neabejotinai daug pasipildę iš karinės demokratijos epochos kariauninkų.

Baltų kariaunų institutas jau yra aptartas literatūroje¹⁶⁰. Prielaidos jam sudaryti Lietuvos teritorijoje egzistuoja dar m. e. I tūkstantmečio I pusėje¹⁶¹. Apie Mindaugo kariauninkus užsimena I Naugardo metraštis¹⁶². Nedidelio XIII a. kunigaikščio (Daumanto Nalšiščio) kariauną sudarė 300 žmonių¹⁶³. Užtinkame dar ir Pilėnų gynėjo Margirio kariauną (1336 m.)¹⁶⁴. Todėl didžiojo kunigaikščio sūnaus Vytenio 1294 m. žygį į Lenkiją su 800 žmonių reikia vertinti kaip jo kariauninkų pasiplėšimo ekspediciją, parodančią jei ne visos, tai bent jo kariaunos dalies dydį¹⁶⁵. Šie XIII-XIV a. pradžios duomenys, kokie fragmentiški jie bebūtų, savo kukliais mastais kontrastuoja kelių (pagal Gilbertą Lannoy (Lianua) - de-

158 Pašuta V. Min. veik. P.161-162.

159 Ten pat. P.169.

160 Łowmiański H. Studja ... T.2. S.224; Pašuta V. Min. veik. P.236, 241.

161 Gudavičius E. Lemoviai // Iš lietuvių etnogenezės. V., 1981, P.78-79. Bendromis straipsnio išvadomis bando abejoti, chamiškai sulygindamas autorių su nacių archeologais ir naiviai laikydamas akmenimis apdėtų pilkapių papročio perėmimą žemaičių atsiradimu dabartinėse Žemaitijos aukštumose: Michelbertas M. Vakarų Lietuvos apgyvendinimas senajame geležies amžiuje ir kai kurie šio regiono etninės istorijos klausimai // Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989. P.17-18.

162 ПСРЛ. Т.3. С.58: "Съвкупн около себе вои отца своего и приятели" (kalbama apie Vaišvilką).

163 Ten pat: "Тогда въбегоша в Пльсков с 300 Литвы, с женами и с детми ... Посадиша Пльсковичи у себе князя Довмонта литовьского."

164 SRP.Bd.2. S.489: "Rex tamen a suis clientibus cum schutis protectus"; S.489-490: "der oberste mit seinen dienern."

165 SRP. Bd.1. S.156: "Vithenus filius regis Lethowie cum octingentis viris intravit terram Polonie ... in ecclesia Lunczensi ... omnem ornatum, calices et alia vasa ecclesie ad illicitum usum pertrahebat ... depopulataque terra circum adjacente ... tantam multitudinem deduxit captivam, quod cuilibet Lethowino in divisione ceserunt XX homines cristiani."

šimties) tūkstančių žmonių Vytauto asmeniniam būriui¹⁶⁶.

Minimas kontrastas - ne vien kiekybinių, bet gal net labiau kokybinių pakitimų rezultatas. Kokių?

Žemaičiai XIII a. pab. - XIV a. organizuoja savo kariuomenę patys: jų didžiūnų vadovaujamos stambios pajėgos žygiuoja į Prūsus, kartais pasipriešina net pačiam didžiajam kunigaikščiui¹⁶⁷. Kai Kęstučiui prireikė jų paramos prieš Jogailą, ne jis rinko žemaičių kariuomenę, o ši susirinko¹⁶⁸. Kiek struktūriškai keitėsi pačios Žemaitijos žemės, yra atskiras klausimas, tačiau šių žemių organizacija joje išliko iki XV a.¹⁶⁹ Kartais viena tokia žemė XIV a. pati atlikdavo net puolamuosius karo veiksmus (pvz., Karšuva)¹⁷⁰. Vadinas, Žemaičių karčiuomenė XIV a., kaip ir XIII, buvo žemių kariuomenių mechaninė suma. Kelios didžiojo kunigaikščio pilys, mažai tesusietos su daugelip Žemaitijos žemių ūkiniu ir politiniu organizmu, negalėjo turėti didesnės reikšmės. O didžiojo kunigaikščio domene kryžiuočiai susiduria su kariuomene, kurioje jo pareigūnų vaidmuo yra labai didelis. Kartais jos būriai tiesiog apibūdinami kaip sudaryti "vietininkų"¹⁷¹. Tai ir suprantama, turint prieš akis tą didžiojo kunigaikščio pilių ir kiemų tinklą, kurį jau teko aptarti, ir šio tinklo karinį bei ūkinį potencialą. Užvaldyti pilis ir kiemus reikė užvaldyti šalį, ką ir matome Švitrigailą darant, kai Vytautas jau merdėjo¹⁷².

166 Klimas P. Ghillebert de Lannoy. Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413-14 ir 1421 metais) // Praeitis. 1933. T.2. P.153: "Et est ledit Witholt moult puinant prince ... et a toudis dix mille chevaulz de se selle appartenans pour son corps." Galbūt galima suabejoti dėl skaičiaus, tačiau pati Gilberto žinia yra reali. Ir J. Džugošas Vytauto kariuomenėje prie Žalgirio išsiskiria būtent dešimt vėliavų su jo asmens ženklu - Džugosz J. O.o. P.41: "Decem tantummodo signum aliud habebant et a triginta aliis distinguebantur, in quibus in campo rubeo signa, quibus Withawdus equos, quorum multitudine abundabat, insignire consueverat, depicta erant."

167 SRP. Bd.1. S.159, 174-175.

168 Vytautas Didysis. 1350-1430 / Red. P. Šležas. K., 1930 (toliau - VD). P.14.

169 Valdydami Žemaitiją, kryžiuočiai šaukdavo į kariuomenę po 400 raitelių iš kiekvienos žemės. - Žr.: Krumbholtz R. Samaiten und der Deutsche Orden bis zum Frieden am Melno-See. Königsberg, 1889. S.23.

170 SRP. Bd.1. S.173.

171 SRP. Bd.2. S.88: "rex Letwinorum filium suum congregata malvia cum melioribus regni satrapis exploratum emisit."

Vienas vietininkas negyveno ir neadministravo: dar XIV a. pradžios šaltiniai mini pilyse esant "galingesnius" su jų šeimyna¹⁷³. Iš XV a. pr. šaltinių matyti, kaip didžiojo kunigaikščio kiemuose ganomi ir pakeičiami jam tarpininkaujančių lenkų riterių žirgai, aptarnaujami keliaujantis valdovas ir jo svečiai¹⁷⁴. Visa tai kažkas turėjo organizuoti ir kažkas vykdyti. Savo ruožtu iš XVI a. pradžios inventorių matyti, kad šis personalas ar bent jo dalis turėjo vietininką lydėti į karą¹⁷⁵. Išaugęs iš valdovo kariaunos, šis sudėtingas mechanizmas ilgainiui ją ir pakeitė.

Tai tik viena "kariauninkų nusėdimo žemėje" proceso pusė, ko gero, net mažesnioji, teapimanti pareigybes einančius bajorus ir patelktus prie jų "geruosius žmones". Kaip rodo 1418 m. Žemaitijos valstiečių sukilimo malšinimas, seniūnui Kęsgailai bajorus ir "geruosius žmones" reikėjo surinkti, sušaukti¹⁷⁶. Šie senąja žemių stojimo tvarka renkami pašauktiniai ir sudarė didesniąją feodalinės Lietuvos kariuomenės dalį, kaip matyti iš Jono Dlugošo aprašomų jos vėliavų¹⁷⁷.

Trečia ir mažiausioji šios kariuomenės dalis (vertinant etnografinės Lietuvos mastu) buvo išlikusiųjų smulkiųjų kunigaikščių būriai. Jono Algimantaičio valdas mini jo 1401 m. priesaika Lenkijos karūnai¹⁷⁸. Juos papildydavo ir rusų sričių kunigaikščiai XIV a.

Klasinis visų pašauktinių kariuomenės sudedamųjų dalių pobūdis akivaizdus. Akivaizdžios ir jos klasinės funkcijos: būtent ji slopino valstiečių pasipriešinimą feodaliniam išnaudojimui, kuris garantavo jos pačios egzistavimą. Iki atsirandant (ar tampant pastebimu socialiniu reiškiniu) veldamams, šis išnaudojimas pasireiškė daugiausia renkant centralizuotą produktų rentą, kurią valdovas skirstė pilims ir kiemams kaip pagalbinį produktą; pagrindinis produktas buvo gaunamas iš asmeninio nelaisvosios

172 Długosz J. O.o. P.414: "Dux Switrigal ... sentiens Ducem Withawdum in mortis articulo versari ... ne licentia Ducis Withawdi obtenta, in curias suas, plenus et elatus novarum rerum, revertebatur."

173 SRP. Bd.1. S.166-167, 171, 174.

174 Długosz J. O.o. P.314, 365.

175 Любавский М. Обл. деление ... C.330-335.

176 Žr. 155 išn.

177 Žr. 166 išn.

178 Akta unji Polski z Litwą 1385-1791. Kraków, 1932. S.42-43: "szto derzju ... s horodmi, smesty i s zemljami."

šeimynos, kaimynų ir įsikeitėlių atodirbio¹⁷⁹. Todėl XIII-XIV a. daugumos feodalų tėvonijos nebuvo riterių žemėvalda su atskirais asmeniškai jiems pajungtų valstiečių ūkiais. Kadangi karo tarnybą bajorai ir "gerieji žmonės" turėjo atlikti savo ištekliais¹⁸⁰, dėl menko tokių tėvonijų ūkinio potencialo ji galėjo ir ekonomiškai sužlugdyti neturtingiausius pašauktinius¹⁸¹.

Šį nedidelį daugumos XIII-XIV a. Lietuvos pašauktinių ūkinį pajėgumą ir reikia atminti įvertinant jų apsiginklavimą. Jau teko susidurti su šaltinių minimų šarvų, šalmų, kalavijų ir kitų ginklų paplitimo klausimu, bet tai dar ne viskas. XIII-XIV a. buvo naudojami sunkūs puodiniai šalmai ir lengvi pusšalmiai. Šarvai galėjo būti vien krūtinę dengianti žiedmarškė ir visą kūną apimantis žieduotis, apkaustytas pečius ir krūtinę saugančiomis plokštelėmis, į XIV a. antrą pusę išvirtęs ištisinių plokščių šarvakiaučiū. Kalavijas galėjo būti trumpas ir ilgas, stora ietis geru galu ilgesnė už ploną, stambus eržilas pusanthro karto didesnis už žemaituką. Visą šią sudėtingą karo išrangą gamino įgudę miestų amatininkai, ji daug kainavo, ją įvaldyti mokėsi nuo vaikystės ištisos riterių kartos. XIII-XIV a. Lietuvoje ši ekipuotė buvo retenybė, prieinama tik kunigaikščiams, bent siauram feodalų elitui, menkai įvaldyta, neįprasta.

Nereikia pervertinti to meto naujausios ginkluotės efekto: jos ne tiek daug turėjo ir vokiečių ar lenkų riteriai, atotrūkio tarp jos ir lietuvių vartojamų ginklų atmainų nebūta stubbinančio: gerai pažįstantys sąlygas ir puikiai įgudę vartoti savo turimus ginklus lietuvių kariai buvo parengę atitinkamus kovos veiksmus bei taktiką, kurie atsvertė ginkluotės pranašumus. Tačiau negalima šito atotrūkio visai nepaisyti. Efektyvi riterių šarvuotė ir jos panaudojimo įgūdžiai apsunkindavo susidūrimą akis į akį¹⁸², neleidavo laimėti dvikovų¹⁸³. Visa tai komplikavo Lietuvos pašauk-

179 Jurginis J. Baudžiavos įsigal. P.116-159, 203-215, 299-300.

180 Žr. 142 išn.

181 Plg.: Prochaska A. Dzieje Witolda w. księcia Litwy. Wilno, 1914. S.363; CEV. S.730.

182 SRP. Bd.1. S.186: "peregrini adeo bene fuerunt armati, quod cum scanderent ad menia, castrenses nec lanceis, nec gladiis, nec aliquo genere armorum poterant ipsos ab ascensu prohibere."

183 Ten pat. P.286: "de Bohemia duo nobiles, quorum unus dicebatur Plisk, qui valde viriliter occidit Litwanum, cum quo proprio motu iniiit duellum."

tinių kariuomenės veiksmus ir vertė feodalinę vyriausybę ieškoti būdų techniniam atsilikimui įveikti¹⁸⁴. Pagausėjęs veldamų dalijimas Vytauto laikais - ne kas kita, kaip ekonomiškai pajėgių feodalų sluoksniu, galinčio apsiginkluoti pagal savo meto reikalavimus, kūrimas.

Didžiojo kunigaikščio pilių ir kiemų organizacija su pastoviu savo personalu, įskaitant tiek vietininkų, tiek jų ginkluotosios palydos, tiek pilis ir kiemus aptarnaujančių valstiečių kadrus, buvo ta šerdis, apie kurią būrėsi pašauktiniai vietose, kuri sudarė galimybes įdiegti technines bei organizacines naujoves. XIV a. viduryje tai jau daugiapakopė organizacija su "didžiaisiais vietininkais"¹⁸⁵ ir atskirais pačių pilių viršininkais¹⁸⁶. Atskiruose punktuose didieji kunigaikščiai laikė žirgynus¹⁸⁷.

Taigi feodalų pašauktinių kariuomenės susidarymas anaiptol nereiškė, kad kariavo vien bajorai ir "gerieji žmonės". Valstiečiai nedviprasmiškai nurodomi Algirdo kariuomenėje¹⁸⁸. Jų funkcijos įvairios: nuo vien darbo ir aptarnavimo iki tiesioginių karo veiksmų, bet visos jos aiškiai pajungtos bajorų veiksmams, palydi juos, remia. Valstiečiai dabar jau nebėra lygiateisė pajėgų sudedamoji dalis, nesudaro pastovios ginkluotos jėgos. Kuo arčiau į XIV a. vidurį, tuo aiškesnis buvo šių funkcijų klasinis pasiskirstymas.

Dūmų signalizacija galėjo sušaukti pavojaus metu apylinkę¹⁸⁹. Kad kariuomenė būtų sutelkta iš visos šalies, reikėjo iš centro perduoti komandą iki kiekvieno pašauktinio¹⁹⁰. Pilių ir kiemų organizacija leido tai padaryti, bet, žinoma, šiuo atveju būdavo susiduriama su "mobilizacijos laiko" veiksnium. Kad jo būta, rodo kryžiuočių žvalgų ir diversantų veiksmai prieš Rūdavos mūšį (buvo užklupti "beginkliai", t.y. nepasiruošę, stovyklaujantys,

184 Žr. 94 išn.

185 SRP. Bd.2. S.99: "Algeminne, magnus satrapa."

186 Ten pat. P.113: "quidam satrapa nomine Pexte, advocatus regis Keinstut in Trakken."

187 Ten pat. P.88: "pervenitur circa Novum Kauve ... Equiriam eciam regis de L equabus ad terram Prussie perduxit."

188 Ten pat. P.533: "Kynstud ... stetit juxta Mimilam, Algard similiter cum suis bayoribus et smyrdens prope Nergam."

189 SRP. Bd.1. S.184.

190 Długosz J. O.o. P.7: "Dux Withawdus ... in Brzeszcze ... perveniens, omnes terras ditoni suae subiectas commovet et consurgere iubet in Pruthenicam expeditionem."

matyt, kitų laukiantys būriai)¹⁹¹. Kariuomenė rinkosi vadovaujama vietininkų, o šie buvo griežtai didžiojo kunigaikščio prižiūrimi: Vytautas net vėliavas dalijo atskirų žemių būriams jau žygio metu¹⁹².

Iš XVI a. pradžios šaltinių ryškėja vadinamasis parengties laikotarpis, kai prievolinkai būdavo įspėjami laikyti paruoštus ginklus ("švarius") ir arklius ("sočius")¹⁹³. Savo esme tapati formuluotė XV a. pr. šaltiniuose leidžia manyti, kad ji nėra to meto naujovė, nes kariai vadinami apibendrintu archaišku "laisvųjų" vardu¹⁹⁴. Ji rodo, kaip senos institucijos buvo pritaikytos feodalinės kariuomenės funkcionavimui.

Į XIV a. vidurį savo socialine ir organizacine struktūra Lietuvos pašauktinių kariuomenė panėšėjo į kaimyninių feodalinų šalių kariuomenes. Vienas tik svarbus bruožas ją dar skyrė: gausiausią karinę jėgą sudarančių vidutiniųjų ir smulkiųjų bajorų, "gerųjų žmonių" ūkiai dar nebuvo valstiečių ūkininkų darbų besiremiančios tėvonijos. Kartu jų ūkinis pajėgumas dar negalėjo garantuoti visiškai riterio išrangai prilygstančio apsiginklavimo.

191 SRP. Bd.2. S.95-96: "facto rumore de congregatione Letwinorum et Rutenorum aliorumque auxiliariorum misit magister generalis summum marscalcum exploratum, qui ... reperit eos inermes et percussit eos, captis circa II et XX. Certificatus autem fuit per captivos de magna Letwinorum congregatione."

192 Długosz J. O.o. P.20: "Hos tandem cuneos Alexander ... quadraginta signis, quae banderia vocitamus, attribuit, et singulas quasque cohortes et turmas sequi signa et parere suis ducibus iussit." Vienas seniausiųjų lietuvių vėliavų paminėjimas - SRP. Bd.2. S.493: "Accidit, quod quidam frater Tilemannus de Sunpach magister sagittariorum telo igneo vexillum combussit" (1337 m.). Marienburgo pilies kapitelyje vaizduojamas prūsas su vėliava (a. 1300 m.) - Nowakowski A. Uzbrojenie ... S.148. Tačiau neaišku, ar tai vien savo laikų realija.

193 РИБ. Т.20. ЛМ. Т.І. П.334: "А прото приказуем вам: аж бы ... кони есте держали сыты, а зъbron чисты."

194 SEV. S.450: "herzoge Wytold vor langir cziet sime ganczin lande hat gebothen ernstlichin eine iclichin pferde und harnisch gereith czu halden, und das kein frierer noch broniger sien beste pferd mag riethen obir ein firtil wegis und musse sich behelfen mit sweiken und wie sie mogin, und ere besten pferde alle offstallen und wolhalden."

II. FEODALINĖ PAŠAUKTINIŲ KARIUOMENĖ - VALSTYBĖS KARINIO MECHANIZMO PAMATAS (XIV A. PABAIGA - XVI A. VIDURYS)

1. Riterių kariuomenės susidarymas

Pastebimai bręstantys ar subrendę feodaliniai santykiai įtvirtino Lietuvoje feodalinę tėvoniją, asmeniškai pajungiančią sodžių bendruomenininkus, padarė ją reiškiniu, apibrėžiančiu visuomenės socialinę ir demografinę struktūrą. Tai parodo XIV a. antroje pusėje ar pabaigoje atsiradęs veldamų institutas, sąlygojęs alodo virtimą jo priešybe¹⁹⁶ - feodu, eilinių feodalų žemėvaldos, besiremiančios valstiečių ūkininkų darbu, atsiradimą¹⁹⁷.

Veldamų turėjimas suteikė tam tikrai Lietuvos feodalų daliai ekonominį riterių potencialą, sudarė sąlygas gerokai platesniam valdančios klasės sluoksniui turėti riterių karo išrangą, įgyti riterių karybos įgūdžių, įsigyti riterių teises ar bent prisi- taikyti jų statuso atributiką. XIV a. pab.-XV a. yra pradinis šio proceso etapas, kai visą tai būdinga tik feodalų viršūnėms, bet laipsniškai kartu tampa ir feodalinės buities realijomis. Vadina- si, atsiranda riterių korporacijos elementų, imama laikytis jos el- gesio normų (dvikovos, įšventinimai, turnyrai)¹⁹⁸ - visa tai turė- jo remtis riterių ginkluotės ir įgūdžių perėmimu. Ši išorinė kur- tuazija tebuvo kur kas svarbesnio giluminio proceso atspindys: klostėsi bajorų luomas ir jo teisinis statusas kaip socialiniai reišk- iniai, galutinai susiformavę XV a. pabaigoje¹⁹⁹.

Bajorų luomas Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje (to- liau - DLK) susidarė jau išnykus beveik visoms sritinėms kuni- gaikštystėms ir didžiausiems miestams išsikovojus savivaldą. Vadinas, riterių žemėvalda ir teisinis jos statusas klostėsi jau tuo metu, kada formavosi luominės monarchijos pradmenys. Ri-

196 Энгельс Ф. Франкский период // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд.2. М., 1961. С.497.

197 Jurginis J. Baudžiavos įsigal. P.23, 166-238.

198 Semkowicz W. Materjały do sfragistyki litewskiej // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1925. Nr.1-12. S.22; Długosz J. O.o. T.13. P.2, 16, 107, 141, 387.

199 Gudavičius E. Baj. luom. susid. P.97-106.

terijų teisė Lietuvoje atsirado savo vėlyvuoju pavidalu, ji nieka-
dos netapo hierarchinės daugiapakopės leninės sistemos at-
švaistu ir feodalų klasės gyvenimo norma. Be to, turintys val-
stiečių feodalai XV-XVI a. tesudarė mažesniąją bajorų luomo
dalį. Visa tai sąlygojo grynai atributinės riterio sampratos re-
cepciją, riterio sąvokos tapimą tik bajoro sąvokos sinonimu, -
čia apie pačią riterių korporaciją nebuvo ir kalbos²⁰⁰. Bet pats
šios sąvokos paplitimas rodo, kad kiekybinė mažuma persvėrė
savo socialine reikšme kokybiškai. DLK pašauktinių kariuome-
nės pobūdį XV-XVI a. lėmė būtent veldaminių feodų turėtojai,
į karą išsirengdavę su palydomis, tai ir atitiko organizacinę ri-
terių kariuomenės struktūrą.

Jogailos 1387 m. privilegijai deklaravus iš esmės vien ka-
rinę bajorų prievolę²⁰¹, XV a. aktuose bajorų taryba didžiajam
kunigaikščiui ir buvo apibrėžiama kaip "tarnavimas ginkluote ir
žirgu"²⁰². I Lietuvos Statutas gana smulkiai reglamentavo karo
tarnybos sąlygas²⁰³. Šio statuto II skyriaus įžanga skelbė bajorų
karo prievolės visuotinumą, kartu suformuluodama jos sąlygų
sutartinį (tarp didžiojo kunigaikščio, ponų tarybos ir seimo) po-
būdį²⁰⁴. Ji siejo šią prievolę su visomis feodalinės žemėvaldos
kategorijomis (tėvonija, ištarna, pirkinium), su pačia žemėvalda, o
ne su bajoro asmeniu²⁰⁵. Todėl miestietis ir net valstietis, įsigi-
jęs bajoro ("žemionio") dvarą, privalėjo iš jo atlikti karo prievo-
lę, netápdamas už tai bajoru²⁰⁶. Už neatliktą ar blogai atliktą ka-

200 Lazutka S., Gudavičius E. Riteriai // Lietuvos istorijos metraštis (toliau - LIM). 1980 metai. V., 1981. P.105-109.

201 Tai, beje, kartojama beveik visuose šalies ir sričių privilegijose - Žr.: Лазутка С.Ф. Литовский Статут - феодальный кодекс Великого Княжества Литовского. Вильнюс, 1973. С. 91.

202 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1863. Т.I. С.15: "дани не давати ему, а никоторого дела им не тягнути с ними с посполитыми людьми, нежли служити им великому князю доспехом, конем".

203 Статут Великого Княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960 (toliau - СВКЛ). С.42-47.

204 Ten pat. P.42.

205 Ten pat.

206 Ten pat; РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.I. Ч.3. С.104, 482, 483, 624; Лазутка С.А. Мин. veik. P.94. "Žemionio dvaro" turėjimas buvo suprantamas kaip "įsikūrimas" Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje - Žr.: ДМАМЮ. С.459: "О еханье на войну всех и каждого, хто

ro prievolę Statutas numatė atimti bajoro žemę²⁰⁷. Apskritai ši bausmė įvairavo, bet žemės atėmimas buvo beveik neatsiejama jos dalis, taigi ir pagrindas²⁰⁸.

Luominį sutarties principą teisiškai įformino XVI a. pradžios seimė nutarimai ir karo nuostatai, patvirtinti didžiojo kunigaikščio²⁰⁹. I ir II Lietuvos Statutas²¹⁰ dar labiau pabrėžė sutartinį, taigi senjoro ir vasalo santykiu apibūdinimą, bajorų karo tarnybos pobūdį. DLK riterių teisė buvo siauresnė už Lenkijos²¹¹. Tačiau bajorai vis dėlto pasiekė svarbiausia: išsirengimą į karą normavo didžiojo kunigaikščio ir seimo sandėris.

XV a. karo tarnybos išsirengimo taksa dar nebuvo tiksliai apibrėžta²¹². 1502 m. buvo iškeltas reikalavimas (veikiausiai Mozūrijos pavyzdžiu) išrengti vieną raitelį iš 10 tarnybų, bet dar nebuvo tikslios feodalų žemėvaldos apskaitos²¹³. Taksuoti dvarus buvo nutarta 1507 m. ir tai įvykdyta 1528 m. (I kariuomenės surašymas)²¹⁴. 1528.V.1, 1529.I.21 nuostatai bei I Lietuvos Statutas įteisino ir šitokio taksavimo sutartinę formą: tuokart 10 metų buvo numatyta išrengti 1 raitelį iš 8 tarnybų (valdantiems daugiau kaip 700. tarnybų žemvaldžiams - iš 7), o ateityje šį skaičių turėjo nusakyti naujas valdovo ir seimo susitarimas²¹⁵. Ši 1528-1529 m. norma buvo kompromisas, nes bajorai siekė iš-

оселость в том панстве мають”.

207 СВКЛ: С.43, 44, 45.

208 Ten pat. P.46, 47; АЗР. СПб., 1848. Т.2. С.8-10, 114-115, 187-188, 203-204 (1507, 1528, 1514, 1529 m. karo nuostatai ir aplinkraščiai); ДМАМЮ. С.163, 530; сейм. М., 1900 (toliau - Л.р. сейм). С.258.

209 Žr. 13 išn.

210 Archiwum komisji prawniczej. Kraków, 1900. Т.7 (toliau - АКР). S.24-41.

211 Polonici regni cum adiunctis provinciis descriptio // Scriptores rerum polonicarum. Kraków, 1894. Т.15 (toliau - SRP). S.173: "Habet Lituania nobilitas minores praerogativas quam Polonica, paratior ad nutum magni ducis una cum proceribus ac ducibus suis" (XVI a. vid.).

212 Любавский М.К. Очерк ... С.207.

213 Любавский М. Л.р. сейм. С.133.

214 Ten pat. P.179, 247-248.

215 АЗР. Т.2. С.187-188, 203-206; РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.7; СВКЛ. С.42 (turintys mažiau negu 8 tarnybas ar neturintys jų išsirengdavo pagal galimybes). Viršijantis 8 (toliau 10) tarnybas skaičius jau įpareigodavo išrengti atskirą karį - РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.1266.

laikyti šiek tiek nusistovėjusią 10 tarnybų tradiciją, o didysis kunigaikštis - sugriežtinti išrangą iki raitelio iš 10 dūmų arba tarnybų (1511 m. projektas)²¹⁶. Ilgainiui laimėjo bajorų siekimai: 1544 m. Brastos seime buvo nutarta išrengti 1 raitelį iš 10 tarnybų²¹⁷. Tik Livonijos karo metu 1563 m. vienkartinio seimo nutarimu buvo paskelbta visuotinė bajorų mobilizacija, o daugiau nei 10 tarnybų turintys žemvaldžiai įpareigoti iš 20 tarnybų išrengti 1 pėstininką²¹⁸.

Karo tarnybos apimtis buvo šalies siuzereno ir bajorų leninių santykių centrinis klausimas. Kariuomenės surašymai to meto sąlygomis davė didžiajam kunigaikščiui tikslią vasalų ūkių apskaitą. Bet šie ūkiai kito, vadinasi, iš to kilo kiekvienos pusės siekimas pakreipti pakitimus sau naudinga linkme. Karo tarnybos atlikimas iš ūkinio vieneto (dvaro ar dūmo), o ne asmeniškai, teikė galimybę sūnui pakeisti tėvą (etmonui leidus)²¹⁹, keli broliai iš vieno ūkio privalėjo išrengti tik vieną jų²²⁰. Tačiau nebuvo visiškai aiškių kriterijų, apibrėžiančių asmens ir ūkio santykį, ypač tuo atveju, kai įpėdiniai pasidalydavo pirmtako palikimą ir reikėdavo iš to nustatyti jų karo tarnybos sąlygas.

Didžiojo kunigaikščio administracija sekė ūkių savininkų keitimąsi²²¹; kiekvienas pasidalijęs ar nepasidalijęs brolis (jeigu ir nevyko į karą) būdavo surašomas²²². Tokiomis sąlygomis išsidalijantiems įpėdiniams, ypač jeigu iš ūkio būdavo išrengiamas tik vienas raitelis, pasiekti tai, kad nereikėtų sumoje išren-

216 ДМАМЮ. С.507.

217 РИБ. Т.30. ЛМ. Юрьев. 1914. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.105, 108, 659.

218 РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.660.

219 СВКЛ. С.45.

220 Ten pat. Р.42: "А коли бы было колько братьи неделное, тогда з них годнейший из ыменья их суместного один межи ними маеть войную служити."

221 Kariuomenės surašytojai žino, kiek ir iš kokių dvarų turi būti išrengta, ir pažymi tai - РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.29, 587, 700. Viena svarbiausių tokios kontrolės priemonių buvo bajorų privalėjimas parduodant žemę gauti didžiojo kunigaikščio ar urėdų leidimą - СВКЛ. С.37.

222 ZPL. S.530: "A szto sia dotyczet szliachty delnoje i nedelnoje brati, kotoryjebuy doma zostali, na wojnu nejechali, takowych kozdyj chorużij w choruzstwe swojem powinen budet, imeny na reistr pod prisiahoju swojemu sprawedliwo spisawszi ... hospodaruy ... i tez hetmanu opowediti."

gti daugiau, nebuvo taip paprasta²²³. Už tat žemaičiai 1559 m. seime ir kėlė klausimą, kad būtų palikta vieno raitelio prievolė išsidalijusiems broliams²²⁴. Didžiojo kunigaikščio atsakymas atrodo teigiamas, iš to M. Liubavskis ir padarė atitinkamą išvadą²²⁵. Tačiau žinant Žygimanto Augusto polinkį išsisukinėti, kelia įtarimą ilga atsakomoji tirada su nuorodomis į ankstesnius nutarimus, kai leidimui užtektų kelių žodžių²²⁶. O kad ilgainiui išeidavo iš to kitaip, parodo didikų išmarų inventorių (konkrečiai 1550 m. Zofijos Goštautienės)²²⁷ palyginimas su kariuomenės (šiuo atveju 1567 m.²²⁸) sąrašais. Turint tai galvoje, atvejai,

- 223 РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.І. Ч.3. С.674: "Михайло, Иван, Сумян Богуфаловичи Порошковича з именией своих ... ставили почту коней 4 збройно, ппир., пр., тарчи, др. и сами особами становилися, а то дей имения промежи их еще неделеные." Tai didelio dvaro atvejis, be to, reikia skaitytis su visuotinės mobilizacijos nutarimu, bet gale pridėta išlyga kartu parodo ir neapibrėžtumą bei siekimą išsiaiškinti.
- 224 ZPL. S. 514: "K tomu prosite hospodara ... aby jeste po dawnomu sluzbu zemskuju wojennuju sluzili, i kotoryje brat'ia wasza zemli mezi soboju podelili, zeby s takowych zeml odin kon byl stawlen."
- 225 Любавский М. Л.р. сейм. С.604.
- 226 ZPL. S.514: "Hospodar ... raczil wam ... na to powediti: iz jako perwo seho okolo oborony zemskoje postanowleno i ufaleno, kotorym, obyeczajem sluzba zemskaia sluzona byti majet, ot toho czasu jakij poczet s czijeho imenia stawlen, i teper s takowoho imenia potomuz sluziti majut, chotiaby i rozdělili imenie brat'ia mezi soboju, kotoryje liudej nemajut."
- 227 Z. Goštautienės Trobų bajorai Buikos ir Eigirdaičiai išrengdavo po I raitelį - Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (toliau - АВК). Вильна, 1897. Т.24. С.121: "Dziesiąty Ostafiey Rudkowicz, Jacek, Andrzej Paszkiewiczzy, Stanislaw Iwanowicz, Piotr y Andrzej Waskowiczzy, Macko, Stanislaw, Wasko y Kuzma Andruszkiewiczzy Buyki, dziesięc domow dzielnych ... podanych onych nie wypisuię się, ci wszyscy konia iednego do woyny stawią ... Jedynasty Lawrin Pawlikowicz a bratankowie iego Andrzej Janikowicz, Hryszko Woyciechowicz, Mikolay Stankowicz, Stanislaw Juriewicz, dziad ich Piotr Michaylowicz, Pawel i Kasper Bohdanowiczzy, Michal Lawrinowicz, Jan, Jerzy, Kasper, Lawryn Czyczynowiczzy, a stryji ich Stanislaw Macieiewiczzy, ci wszyscy boiarrowie Eygidowiczowie iednego konia stawią do woyny."
- 228: Šiame sąraše iš Trobų stoji į kariuomenę po kelis Buikas ir Eigirdaičiai - РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.І. Ч.3 С.597: "Мартин Буйко Андреевич коник, зброя, пр., рогат. кор."; С.598: "Стась Ейггирдович коник, каф. рогат. кор."; С.600-601: Павел Лавринович з Ейггирдович Мериц, рогат. ... Юрьи Чичин з села Ейггирдовского з дыму кляча, рогат. ...Гришко Войтехвич ... выслал брата своего Войтеха с села Ейггирдовского мерин, каф., пр., согай ... Васько Андреевич Буйко кляча, рогати ... Кузьма Андреевич Буйко кляча, рогати ... Сенько Мацкевич Буйко кляча, рогати ... Шимко

kai 1567 m. sąrašė greta vienas kito rašomi du ar trys žmonės su vienodais tėvavardžiais, išsirengiantys iš dūmo, ar šiaip jau skurdžiai, bent iš dalies priskirtini buvusios "vieno žirgo" tarnybos išsidalijusiems broliams²²⁹. Kad tai ne vien visuotinės mobilizacijos padarinys, rodytų analogiškai atvejai ir 1528 m. sąrašė²³⁰.

Iš viso to, kas pasakyta, darytina išvada: eilinio kariuomenės surašymo (galbūt ir kokio tarpinio patikrinimo²³¹) metu kiekvienas atskiras bajoro ūkis, nepaisant ankstesnio neprivaldymo dėl to, kad nebūta padalijimo, būdavo laikomas karo prievoliniu vienetu.

Lietuvos riterių teisė nereglamentavo karo tarnybos trukmės: karo veiksmams užsitęsęs ir ypač artėjant žiemai, kariuomenė išsiskirstydavo patį²³². Kaip ir visos riterių kariuomenės, XV-XVI a. DLK bajorų sambūriai tetiko atskiroms kampanijoms.

Privalomą karo tarnybos amžių I Lietuvos Statutas nusakė nuo 17 metų (iki kol pajėgs)²³³. Į kariuomenę stoti reikėdavo

Андреевич з Буйков кляча, рогати. ... Станислав рьевич з Ейкгирдова каф., согай, рогат"; С. 602: "Мартин Япкович Буйко з именья Буйкова з дыму конь, каф., рогат ..." Kažkiek šį pavardėjimą galima paaiškinti visuotine mobilizacija, bet aiškinimui vien ja prieštarautų brolio išrengimas (tokiu atveju turėtų stoti koks nors pavaduotojas, o brolis - išsirengti savaime) ir iš dalies Buikų bei Eigirdaičių išmėtymas daugelyje vietų.

229 РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.655 (Eitminaičiai); С.705 (pėstieji Kapanavičiai ir Bilčičiai); С.717: "Юрън Миколаевич возный Мерин I, каф., рогати, а з жепного з Жомойтни з Кампов мерин I, каф. рогати, а з дыму брат его Станислав Мерин I, каф., рогати. ... Мартин Юрьевич Мерин I, каф., рогати ... Твериан Юрьевич кляча I, рогати"; С.732: "Станислав Андреевич Мерин I, каф., аркабу., рогати, конь, Кгрк Андреевич з дыму, мерин, каф., ручница, рогати ... Миль Печулевич Мерин, каф., рогати. Якуб Печулевич з дыму кляча I, рогати"; С.1342: "Балтромей Межойтис на рыжом, конь I. Гриц Межойтис з дыму на подъездку, конь I"; С.1347: "Юргус Янкойтис на рыжом з дыму, конь I. Миколай Янкойтис з дыму на подъездку конь I"; С.1349: "Тригорей Сункгойлойтис, на гнелом с кор., з ошепом з дыму, конь I. Ян Сункгойлойтис на плесником з ошепом з дыму конь I."

230 P.vz. - Ten pat. P.27: "Миколай Полуян конь. Лукаш брат Миколаев сам ку службе."

231 Pasaakymai, kad nežinia kaip kam reikėtų išsirengti, rodytų, kad kažkas nenužiūrėta, vadinasi, kad čia ir turėjo būti pažiūrėta - ZPL. S.491.

232 Любавский М. Л.р. сейм. С.175, 202.

asmeniškai. Išrengti vietoj savęs pavaduotoją tegalėjo tik pase-
nę žmonės, ligoniai (žinoma, ir moterys), tačiau ir tam reikėjo
gauti etmono leidimą²³⁴. Esantys didžiojo kunigaikščio tarnybo-
je ar į užsienį išvykę asmenys taip pat galėjo verstis pavaduo-
tojais²³⁵. Vėlesnės I Lietuvos Statuto redakcijos (1532 m. ir iš-
plėstinė)²³⁶ bei II Lietuvos Statutas²³⁷ pradinį karo tarnybos
amžių numatė nuo 18 m.

Karo tarnyboje galiojo kategoriškas didžiojo kunigaikščio
senjorystės primatas: bajoras, turintis didžiojo kunigaikščio ir
pono priklausomybės dvarų, be jokių išlygų privalėjo stoti ne į
pastarojo būrį, o į atitinkamo pavieto kontingentą²³⁸.

Riterių kariuomenės gyvavimas - feodalinės pašauktinių
kariuomenės klestėjimo etapas. XIV a. Pabaigoje - XVI a. pirmo-
je pusėje riterių tipo pašauktinė kariuomenė sudarė jei ne visą
DLK karinę sistemą, tai bent buvo jos pamatas. Aptariamo laiko-
tarpio vėlyvuojų etapu (XVI a. pirmieji du trečdaliai) pasireiškė
visas riterinės struktūros bruožų (tuo mastu, kiek tai taikytina
DLK) būdingumas, bet kartu jo pabaigoje atsiskleidė ir pastebi-
mi šios struktūros irimo požymiai. Svarbu tai, kad būtent vėly-
vajame etape didžiojo kunigaikščio karinis ūkinis kompleksas,
būdamas organizacinis ir techninis pašauktinės sistemos pama-
tas, ėmė vis labiau įgyti ją išstumiančių veiksnių stimuluotojo
vaidmenį. Visa tai labai išdiferencijavo visus karo pašauktinius,
išryškino atskirų socialinių ir luominių grupių specifinę padėtį
karinio mechanizmo sistemoje. Luominės visuomenės susidary-
mas sąlygojo "horizontalųjį" karo prievolinkų pasiskirstymą.
Tai buvo bajorų luomas plačiąja prasme, turintis dvi sudedamą-
sias dalis - ponų ir pavietų kontingentus. Tai buvo ir atskiros

233 СВКЛ. С.45. Tą pat numato ir 1530 m. lotyniškoji Statuto redakcija
- ZPL. S.178.

234 Ten pat. P.44.

235 Ten pat. P.44, 45, 50.

236 Ten pat. P.45; ZPL. S.177.

237 АКР. S.33.

238 СВКЛ. С.43: "который з них службу мел в неякого с панов рад
наших або врадников ... тот будеть повинен местца своего подле
пана ... ким иным ... осадити, а местца своего хоруговного, яко
повиннейшого, жадною мерою опустити и омешкати не смел под
страченем именя своего ... И тэж которые слуги князские и
панские ... именя под господарем покупили."

luominės grupės (dvasininkai, miestiečiai, totoriai, žydai, karaimai). Bet greta to išaiškėjo ir "vertikalusis" pasiskirstymas, sąlygojamas prekinių piniginių santykių atsiradimo ir nebepaisantis "horizontaliosios" reglamentacijos. Būtent jis vienoje pusėje pastatė tarnybą monarchui ginkluote ir žirgu, o kitoje - tarnybą pinigais, maitinančią pirmosios duobkasį - karinį algininką. Galų gale antroje pusėje atsidūrė patsai didžiojo kunigaikščio kompleksas, pasitelkęs sau pinigų mokėtojus - miestiečius, žydus, pagaliau ir karaimus.

Riterių pašauktinės kariuomenės funkcionavimą galima suvokti tik išsiaiškinus visų šių karinės sistemos sudedamųjų dalių vaidmenį ir jų santykį su karo prievole.

2. Pavietų pašauktiniai bajorai

1564-1566 m. reforma sukūrė griežtai apibrėžtą ir vientisą pavietų organizaciją²³⁹, veikusią jau vėliau už čia aptariamu laikotarpiu. XV-XVI a. bajorai stėjo į kariuomenę dar faktiškai iš ankstyvojo feodalizmo paveldėtąja tvarka. Susiję atskirų apylinkių ar sodžių (dažniausiai vadinamų "laukais")²⁴⁰ būriai rinkdavosi į pagrindinius organizacinius vienetus - vėliavas, kurios ryškiai atsispindi kariuomenės surašymuose²⁴¹. Šios vėliavos, bent jau didelė jų dalis, atitiko XV-XVI a. pirmosios pusės valsčius²⁴², o kai kurie šių valsčių (pvz., Merkinės, Alytaus)²⁴³ atsekami dar iš XIV a. antrosios pusės, t.y. sietini su ankstyvosios feodalinės Lietuvos antraeilėmis žemėmis²⁴⁴. Dar geriau žemių

239 Лаппо И.И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-Русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911 (toliau - Вел. Княж. Литовское ...). С.58-59, 106.

240 Wojtkowiak Z. "Pole" jako jednostka osadniczo-terytorialna na Litwie w XV w. (Na przykładzie powiatu Wiłkomirskiego) // Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia (toliau - ZUMH). 1971, Zesz.11. S.157-173. Plg.: РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.610-631.

241 РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.43-84, 271-297, 332-345, 610-673.

242 Plg. 35 išn. su: Лаппо И.И. Вел. Княж. Литовское ... С.9-31; Любавский М. Обл. деление ... С.140-173.

243 SRP. Bd.2. S.584: "Merken et Alyten terras vastant" (1377 m.). Plg.: РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.663-667.

244 Vytauto kariuomenėje 1410 m. Jonas Dūgošas mini ir kai kurių nepirmaeilų centrų (Gardino, Kauno, Lydos, Medininkų) vėliavas,

organizacijos palikimas išsilaikė Žemaitijoje. Ten nuo XIII iki XVI a., be abejo, kito žemių-valsčių skaičius bei ribos, tačiau nemaža jų išsaugojo seną savo pavadinimą, paliudijamą dar XIII a. vidurio (Ariogala, Kražiai, Raseiniai) ar XIV-XV a. (Viduklė, Pavandenė vietoje Medininkų, Kaltinėnai veikiausiai vietoje Karšuvos) šaltinių²⁴⁵.

Vilniaus bei Trakų vaivadų (1413 m.) ir Žemaičių seniūno (1411 m.) paskyrimas²⁴⁶ buvo pirmas (ar vienas pirmųjų įformintų aktais ir pažymėtų šaltiniuose) bandymas hierarchiškai reglamentuoti atskiras karinio administracinio mechanizmo grandis. Galutinai tai padarė tik 1564-1566 m. reforma. Tačiau jau XV a. antroje pusėje ir ypač XVI a. pirmame trečdalyje išryškėjo du svarbiausi šiuo požiūriu reiškiniai: 1) nors ir nesudarė vientisa ir vienodos struktūros sistema, vis dėlto susiklostė atskirų teritorinių vienetų ir jų valdymo hierarchija²⁴⁷; 2) į šios hierarchijos rėmus tilpo, bet jau kaip autonominė jos dalis, karinė bajorų telkimo organizacija.

Vaivados (jais ilgainiui XV a. paskutiniame ir XVI a. pirmame trečdalyje buvo pavadinti ir stambiųjų sričių vietininkai, išskyrus Žemaitiją ir Voluinę) bene labiausiai išsaugojo seną karinę funkciją²⁴⁸. Kartu centrinių (Vilniaus ir Trakų) vaivadų kompetencija žengiant į XVI a. jau aiškiai susidvejinę. Jų priežiūroje dar liko bajorų rinkimasis į kariuomenę vaivadijos mastu (čia jiems buvo pavaldūs net smulkūs kunigaikščiai: Trakų vaivadai Kobrino, Pinsko, Turovo, Vilniaus - veikiausiai Klecko) bei vėliau iš centro vaivadijų teritorijų išsiskyrusios vaivadijos (1514 m. Palenkė)²⁴⁹. Vaivados buvo paskutinė karinė administracinė instancija, atsiskaitanti didžiajam kunigaikščiui už bajorų kariuomenės surašymą, bet tie patys nurodymai jau aiškiai

Smolensko žemė stoji trimis vėliavomis - Długosz J. O.o. P.41-42, 54-55.

245 Łowmiański H. Studja ... T.2. P.77-98.

246 Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795. Kraków, 1885. S.91.

247 Žr. Любавский М. Обл. деление ... С.522-624, 852-861.

248 Любавский М.К. Очерк ... С.159.

249 Лаппо И.И. Вел. Княж. Литовское ... С.31; Любавский М. Обл. деление ... С.25, 79-80.

skiria vaivadų ir pavietų kontingentų sąrašus²⁵⁰. Bajorų surašymą (tad ir jų rinkimąsi) prižiūrėjo taip pat seniūnai bei laikytojai²⁵¹. Teritorinių urėdų visuma ir buvo sukaupusi tą bajorų žemėvaldos informaciją, kuri leido kontroliuoti jų karinį išsirengimą.

Aptariamu laikotarpiu iš seno paveldėta teritorinių urėdų karinė funkcija vis dėlto pastebimai silpnėjo. Ypač tai pasakytina apie vėlyvąjį laikotarpio etapą (pirmieji du XVI a. trečdaliai). I ir II Lietuvos Statutas apie vaivadų, seniūnų ir laikytojų karinį organizacinį vaidmenį apskritai neužsimena²⁵². Šiuo metu tie urėdai yra reikšmingesni kaip didžiojo kunigaikščio komplekso, o ne pavietų pašauktinių kontingentų organizacinės grandys. Su pašauktiniais urėdus labiau siejo iš tuokartinių vadų paskyrimo teišplaukiančios funkcijos²⁵³.

Esminga buvo ne tai, kiek vėliavų ir valsčių apimtis bei ribos sutapo ar nesutapo, o tai, kad vėliavos tapo karinėmis apygardomis, apimančiomis tik bajorus, tvarkomomis vien karines funkcijas atliekančių pareigūnų vėliavininkų. Tam tikra prasme vėliavininkai buvo vaivadų ir seniūnų agentai²⁵⁴ (bet kartu ne vien jų), ir tai kaip tik dabar labiausiai palaikė vaivadų karines funkcijas.

I Lietuvos Statutas jau aiškiai apibrėžia autonominę karinę vėliavų organizaciją, klausančią etmono kaip šalies aukščiausiosios karinės žinybos²⁵⁵. Pats vėliavininkų urėdas jau yra mi-

250 РИБ. Т.30. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.110: "в каждом повете каждый князь, пан землянин, хоружий и вси подданные ... шляхта того повету ... и теж татаре, хоружий татарский мають сами вси именья свои ... списать и тыи рейстра мають старостам [и] державцам у поветах своих отдавать и присягу перед ними чинити ... А старостове и державцы мають оные рейстра отдавати воеводе ... а панове воеводы и старосты ... мають по тому ж своих подданных водле тое уфалы списать и посполь з рейстры оных врадников ... мають до скарбу его милости отдавати."

251 Любавский М. К. Очерк ... С.208. Žr. taip pat 55 išn. Plg.: Wojtkowiak Z. Urzędnicy zarządu lokalnego na Litwie. Tytułatura zarządców powiatowych przed reformą administracyjną z lat 1565-1566 // - Studia źródłoznawcze. 1979. T.24. S.139-156.

252 СВКЛ. С.42-47; АКР. S.24-41 (statutų II skyriai).

253 Puz., СВКЛ. С.47: "Мы сами ... або панове рада наша пошлют кого в заставу."

254 Любавский М. Обл. деление ... С.533-534.

255 Ten pat. P.42, 44-47.

nimas XV a. antro ketvirčio šaltiniuose, o istorinė tradicija jį siejo su Vytautu²⁵⁶. Iš didžiojo kunigaikščio suteikiamo atpažinimo ženklų XV a. antroje pusėje vėliava virto riterių korporacinio vieneto simboliu. Šių vienetų struktūros susidarymą visos šalies mastu ir autonominės bajorų karo organizacijos susikūrimą galutinai įformino didžiojo etmono (pastovaus karo vado urėdo) atsiradimas, siejamas su 1497 m.; netrukus (XVI a. pirmą ketvirtį) atsirado ir jo pagalbininkas - dvaro etmonas²⁵⁷.

Vėliavininkai buvo svarbiausia autonominės karo organizacijos grandis²⁵⁸. Jie surinkdavo stojančius į kariuomenę bajorus, surašydavo juos, atsiskaitydavo už tai etmonams, bet kariuomenei susirinkus, formuočių taktinį suskirstymą lemdavo jau ne vėliavos, o karo vadovybės nuožiūra²⁵⁹. Iš esmės būdami etmonų agentai, etmonų vadovaujami vėliavininkai vis dėlto neišsiskyrė į visiškai atskirą karinę struktūrą, nes kariuomenė egzistavo tik ją sušaukus. Nesusiklostė ir aiški vėliavų hierarchija. I Lietuvos Statute kalbama apie pavieto vėliavą kaip pagrindinį organizacinį kriterijų²⁶⁰. Tačiau nepamirština, kad iki 1564-1566 m. reformos pavieto sąvoka buvo labai neapibrėžta. Net ir po jos darytame 1567 m. kariuomenės sąrašė prie Vilniaus pavieto "prijungiamos" Kernavės, prie Ašmenos - Krėvos ir Svyrių, Geranorių vėliavos²⁶¹, nors šios apygardos ir taip minėtiems pavie-

256 KDKDW. S.167: "Stanislaus alias Dowgalo vexillifer Vilmensis"; Любавский М. Обл. деление ... С.533.

257 Wolff J. Min. veik. P.148, 154; Batūra R. Dubingių pilis XIV-XVI a. // Dubingiai. V., 1971. P.43.

258 II Lietuvos Statutas net reglamentuoja vėliavininko asmenines savybes - AKP. S.28.

259 РИБ. Т.30. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.318-319: "Кождый хоружий маеть перед рушеньем на войну шляхте, всей хоругве своей в час дати ведати, заховываючи ся в том по старому обычаю, и на одно месте они со всеми почты своими до него собравшиися, ехати мають сполом з собою на час и месте, заложеное ку збиран[ь]ю войск ... до пана гетмана ... Теж где бы и кол[ь]ко хоругвей малых почты было, ино ... пан гетман великий водле бачен[ь]и своего по кол[ь]ко хоругвей до одного хоружства маеть зложити ... А што ся дотычеть шляхты ... которые бы дома застали ... таковых ... повинен будеть ... господару ... и тех пану гетману оповедати"; СВКЛ. С.44, 46.

260 СВКЛ. С.43: "вси повинни становитися под хоругвою своею пове-товою."

261 РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.557, 593, 597.

tams priklausė. Iš to galima spręsti, kad vadinamoji "pavieto vėliava" tebuvo tam tikras sąlygiškas vienetas, konkrečiai suformuojamas kiekvieno atskiro šaukimo metu iš kelių valsčių vėliavų. Kaiminystės tradicija čia, be abejo, galėjo daug nusverti.

DLK pasienio (Žemaitijos, didelės Baltarusijos dalies, beveik visos Ukrainos) srityse teritorinių urėdų (vaivadų ir seniūnų) karinis vaidmuo išliko kur kas didesnis. Čia reikia kalbėti ne tiek apie autonominės karo organizacijos šiose srityse susikūrimą, kiek apie šių sričių autonomiją bendroje valstybės karinėje organizacijoje. Pasienio sričių bajorų kontingentai iš dalies galėtų būti pavadinti teritorine kariuomene, ginančia savo sritį ir dažniausiai net nestojančią į bendrosios pašauktinių kariuomenės gretas²⁶². Ši padėtis (tiksliau jos klostymasis laikui bėgant) apibrėžė ir kai kurias, tiesa, antraeiles pasienio sričių riterių teisės ypatybes. Visų pirma tai jų kontingentų teisė nebūti atskiriamiems nuo visos kariuomenės atskiroms užduotims vykdyti²⁶³.

Pašauktinė kariuomenė buvo šaukiama paties didžiojo kunigaikščio arba bent jo vardu. Jau iš seno būdavo paskirta vieta ir laikas jai susirinkti²⁶⁴. XVI a. susiklosčiusi praktika skyrė parengtinius ir galutinius šaukimo aplinkraščius²⁶⁵. Šitokių

262 РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Т.3. С.29: "Тепер земля Полоцкая [а] земля Витебская не была, бо своих замков стерегут; земля Киевская не была, бо вжо там напереди суть против поганьству Татар; земля теж Жомойтская, не ведеть зачим не была ... земля теж Волинская ... естли за росказаньем вашею милости не была"; Acta Tomiciana (toliau - AT). Posnania, 1855. Т.4. P.62: "Admoverat etiam magister Prussie exercitum suum ad fines Samogitie, sed cum sensit, illic presidia nostra esse, continuit se"; P.134: "commisit in terra Samogitiae custodiam et provisionem fieri ad obstandum illis, si quid inciperent". Plg. sėkmingus žemaičių veiksmus prieš Livonijos ordiną XV a. antrą-trečią ketvirtį: Długosz J. O.o. Т.13. P.498, 553; Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiełłonów. Warszawa, 1930 (toliau - Dzieje ...). Т.1. S.287.

263 РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.279: "Часу потреби у войску от гуфу вального отлучаны не будете, але podle стародавного обычаю у гуфе вальном стояти маєте" (Žemaičiai, 1559 m.); С.429: "Уставуем ... иж земли Жомойтское ... и всех поветов Звельейских не маем отыймовати от войска ... потому ж и около земли Киевское, Волинское, Подольское захватись в том хотим" (1567 г.).

264 АЗР. Т.2. С.9: "А господар ... маєть войне рок и место подобный положити, а подлуг року и месту, за часу подданым ведомо давати." Plg. 1 skyriaus 155, 176, 190, 191 išn.

265 Любавский М. Л.р. сейм. Приложения. С.15-16; РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.658-662; АЗР. Т.2. С.114-115: "Што есмо перве

aplinkraščių inskripcija išliko dar iš senovinio formuliario, ji ne-
skiria urėdų nuo bajorų, nemini vėliavininkų²⁶⁶. Bet aplinkraš-
čių paskirstymas atskirai administraciniams teritoriniams urė-
dams ir vėliavininkams parodo, kokią iš tikrųjų praktiką išreiš-
kė ši senovinė formulė²⁶⁷. Aptarta sistema leido gana greitai su-
šaukti dideles pajėgas²⁶⁸, ir jei XVI a. būta priešingų atvejų, tai
reikia kaltinti ne ją, o trukdančius jai veikti faktorius.

Pasienio srityse, ypač Ukrainoje, karo organizacija buvo
paprastesnė. Ji rėmėsi tiesiogine bajorų subordinacija vaiva-
doms bei seniūnams, pastarųjų didesniu administraciniu sava-
rankiškumu ir, priešingai, glaudesniais jų ryšiais su etmonais²⁶⁹.
Kitaip sakant, sunkios pasienio sąlygos išsaugojo administraci-
jos ir karo organizacijos vienybę.

Baltarusijoje ir Ukrainoje, ypač pasienio srityse, bajorų
nebuvo daug²⁷⁰. Gausesni tebuvo ir todėl išsikovojo tam tikrą
luominę opinią Voluinės bajorai²⁷¹. Proporcingai imant, centri-
nės vaivadijos išrengdavo nepalyginti daugiau pašauktinių, to-

сего писали до вас ажъбы были поготову на службу нашу ... и
как другим листом вас обошлем и кажем на который рок и в
котором мѣстѣ быти ... Ине мы вас ... даем ведати аж вжо
хочем на конь вести; а про то ... приказуем, ажъбы вы ... тогожь
часу ... на конѣ всѣдали и до Менска тягнули, на рок, на день
святого Ивана."

266 Любавский М. Л.р. сейм. Приложения: С.15: "Наместником нашим
и тивуном ... и князем, и паном, княгиням, паням вдовам, и
боярам, и дворяном нашим."

267 РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.653-658.

268 Vapovius B. De bello a Sigismundo I rege Poloniae contra moscos
gesto (toliau - De bello ...) // SRPI. P.160: "Quadraginta millia
equitum Lituatorum et Rutenorum levis armaturae ... ad bellum
progrediuntur, regis castris sese coniungunt."

269 Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI
века. Киев, 1890. С.15-27; Jabłonowski A. Źródła dziejowe. T.20.
Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. War-
szawa, 1894. T.9. Dz.I. S.7; Ochmański J. Organizacja obrony w
Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich
w XV-XVI wieku (toliau - Organizacja ...) // SMHW, 1960. T.5.
S.389; Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku (toliau
- Wojsko ...) // SMHW. 1973. T.19. Cz.1. S.129.

270 Pz., Braclavo vaivadijoje 1569 m. nepriskaičiuojama nė 100 bajorų
- Jabłonowski A. Min. veik. P.101-104.

271 Herberstein S. Rerum moscoviticarum commentarii // Rerum mos-
coviticarum auctores varii nvm in corpus nunc primum congesti.
Franc. ofvrti, 1600. P.80: "Wolinia inter Lithwaniae principatus,
gentem bellicosiorum habet."

dėl tautiniu požiūriu lietuvių (su žemaičiais) ir baltarusių, ukrainiečių, lenkų bajorų skaičius buvo apylygis²⁷². Ši aplinkybė, dalies baltarusių priklausymas centrinėms vaivadijoms, taip pat pirmaujančios lietuvių ponų pozicijos garantavo lietuvių feodalų persvarą DLK kariuomenėje ir darė ją pirmiausia jų įrankiu.

Turtinė pavietų bajorų kontingentų sudėtis buvo labai įvairi. 1567 m. iš 5000²⁷³ Vilniaus, Trakų ir Naugarduko vaivadijų daugiau negu 3 raitelius išrengė 100 (3%), 3 raitelius - 70 (2%), 2 raitelius - 270 (8%), 1 raitelį iš turimų valstiečių tarnybų - 2000 (39%) bajorų. Visi šie valstiečių turintys bajorai tesudarė pusę minėtųjų vaivadijų išrengėjų. Likusioji pusė - valstiečių neturintys dūmininkai. Reikia atminti surašymų spragas²⁷⁴, tačiau ir tai nepaneigia šių iškalbingų duomenų. Jie rodo, kad karo nuostatų bei Lietuvos statutų numatytas išrangos normas (1 raitelis iš 8 ar 10 tarnybų) tegalėjo įvykdyti tik koks penktadalis ar ketvirtadalis bajorų (13%, išrengiančių po 2 ir daugiau raitelių, kažkuri dalis iš 39%, išrengiančių 1 raitelį).

Kaip rodo 1565 ir 1567 m. kariuomenės sąrašai, kuriuose aprašomas stojančiųjų apsiginklavimas, materialinė išrangos pusė taip pat neatitiko užsibrėžtųjų reikalavimų. I Lietuvos Statutas numatė, kad išrengiamas raitelis būtų šarvuotas (žieduočiu), turėtų šalną su antveidžiu²⁷⁵, skydą²⁷⁶, ilgą ietį, kardokšnį²⁷⁷.

272 Jakubovskis J. Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją. K., 1921. P.8-11.

273 Pateikiami skaičiai iš kariuomenės surašymų apvalinami (išskyrus atskirus atvejus, kai kalbama apie labai nedidelį skaičių).

274 Łowmiański H. Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia (toliau - Popisy ...) // Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. Warszawa, 1960. S.429-435.

275 Veikiausiai taip reikėtų suprasti žodį "прилбница" (iš lenkų "przylbica") - Nowakowski A. Uzbrojenie ... S.59.

276 Veikiausiai turimas galvoje keturkampis su iškilimu per vidurį, ne per didelį raitelių skydas, vidurio Europoje dažnai vadinamas "lietuviškuoju skydu" - Žr.: Denkstein V. Elementy wschodnie i zachodnie w czeskim uzbrojeniu XV wieku // Kwartalnik historii kultury materialnej (toliau - KHKM). 1973. Nr.2. S.285-286; Nowakowski A. Przyczynki do poznania tak zwanej zbroi mazowieckiej // KHKM. 1973. Nr.2. S.290-297. Šie skydai buvo mediniai: apie "luobinius" žemaičių skydus rašoma XIV-XV a. sandūros kryžiuočių šaltiniuose - Krumbholtz R. Min. veik. P.23. Lengvą, lygų, keturkampį lietuvių raitelio skydą vaizduoja XVI-XVII a. pirmos pusės vokiečių vario raižinys - Zebrawski T. O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. Kraków,

jotų ne mažiau kaip 4 kapas grašių kainuojančiu žirgu²⁷⁸. Šių daiktų kainą galima įvertinti pasitelkus geriau ištyrinėtas Lenkijos analogijas. XV a. riterio žirgas ten kainavo 338 lenkų grašius, žieduočio šarvai - 240, skydas - 24, šalmas su antveidžiu - 160, ietis - 15, peilis - 4 (iš viso 781 grašis²⁷⁹; pridėjus balno kainą - 48 grašius²⁸⁰, išeina 829 grašiai). XVI a. pr. kainos nedaug tepakito. Paėmus lenkų ir lietuvių grašių santykį 1,25:1²⁸¹, pastarųjų išeitų 663, arba 11 kapų ir 3 grašiai²⁸². Valstiečio ūkis XVI a. pr. vertinamas įvairiai (pasitaiko ir 3, ir 36 kapos)²⁸³, bet iš tų kainų matyti, kad 11 kapų atitiko maždaug vidutinio ūkio vertę. Suprantama, kad šitaip raitelį išrengti ar išsirengti pats galėjo ne kiekvienas bajoras²⁸⁴.

Norėdami susidaryti bajorų ginkluotės vaizdą, apžvelkime kelis 1567 m. kariuomenės sąrašo teritorinius vienetus: Ašmenos pavieta su prijungtomis Krėvos, Svyrių ir Geranionių vėliavomis (700 raitelių), Žiežmarių (100 raitelių) ir Anykščių (pusketvirta dešimtis raitelių) valsčius²⁸⁵. Jų duomenys sutraukti į lentelę²⁸⁶.

1865. Z.2. S.45, tabl.VIII.

- 277 Tai buvo palengvinimas, nes 1528 m. karo nuostatas reikalavo kalavijo, o 1529 m. - kalavijo arba kardokšnio ir pentinų - РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.І. Ч.3. С.7; АЛРГ. С.232.
- 278 СВКЛ. С.42. II Lietuvos Statute reikalaujama 6 kapų vertės žirgo (vėlesniuose nuorašose - 8 kapų) - АКР. S.24-25. Kainos didėjimą pirmiausia nulėmė pinigų vertės kritimas - Gumowski M. Monety polskie. Warszawa, 1924. S.36-37.
- 279 Wiliński K. Koszty konnej służby wojskowej w Polsce sredniowiecznej // SMHW. 1981. T.33. S.43-46 (imama žemutinė kainų riba).
- 280 Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420. Cracovia, 1896 (toliau - Rachunki ...). S.168, 181, 201, 289 (imama ne žemutinė riba, o vidurkis, nes tai XIV a. pabaigos kainos).
- 281 Gumowski M. Min. veik. P.98.
- 282 Kad šitaip skaičiuodami daug nesukysime, rodo žirgo kaina. 338 lenkų grašiai atitinka 4,5 lietuvių kapas, t.y. gauname beveik tą pačią 4 kapų sumą, kurių numato I Lietuvos Statutas.
- 283 РИБ. Т.20. ЛМ. Т.І. І 127, І 172, ІІІ 94.
- 284 Bent iš dalies 2 raitelius išrengiančio bajoro (Dovydas Vilkas) valdą apibūdina 1519-1550 m. dokumentų kompleksas - Lietuvos TSR centrinis valstybinis istorijos archyvas. F.1135. Ap.20. B.51. Dok.3, 5, 9, 12, 14, 16, 19, 21. Plg.: РИБ. Т.33. Отд.І. Ч.3. С.71 (1528 m.).
- 285 РИБ. Т.33. Отд.І. Ч.3. С.566-602, 625-627, 646-651.
- 286 Blogesniems arkliams lentelėje priskiriami "arkliukai" (коник) ir

Kaip matyti, pavietų pašauktinių išranga skyrėsi ir atskirais teritoriniais vienetais, ir pačiuose šiuose vienetuose. Nepamirština, kad atskiros ginkluotės pozicijos dar išsidėstydavo skirtingai (t.y. žmogus galėjo būti šarvuotas ir neturėti šalmo ar pan.), nors daugiausia ir susikaupdavo priešinguose poliuose. Vadinasi, galima kalbėti tik apie kokius 10-15% nepriekaištingai ir dar antra tiek pakenčiamai išsirengiančių pavietininkų. Beje, Žemaitijoje vaizdas dar liūdnesnis (pvz., Rietavo valsčiuje šarvuotų žmonių tebūta 12%, o Žarėnų - 7%; niekas neturėjo šaunamojo ginklo)²⁸⁷. Blogą žemaičių apsiginklavimą iš dalies atverdavo puikios kovinės jų savybės²⁸⁸, bet didelės pavietų kontingentų dalies menkas kovingumas vis tiek yra akivaizdus.

Ir vis dėlto ne tai yra svarbiausia norint bendrais bruožais apibūdinti pavietų pašauktinę kariuomenę. Mitas apie visuotinai gerą riterių kariuomenės apsiginklavimą yra jau seniai išsklaidytas²⁸⁹. Vadinasi, esminga yra tai, kad tam tikra dalis DLK eilinių pašauktinių yra apsirūpinusi riterių išranga²⁹⁰ ir palydomis, o ne tai, kokį visų pašauktinių nuošimtį ji sudaro. Šis nuošimtis nėra didelis, ko gero, vienas mažiausių, palyginti su to meto kitų šalių riterių kariuomenėmis, bet tam tikro riterių

"kuinai" (кляча), taip pat pasitaikę keli pėstieji bajorai. 1565 ir 1567 m. surašymai skiria trumpąją (ошен), vidutinę (рогатина-раго-тинė) ir ilgąją (древцо, древо) ietį - РИБ. Т.33. Отд.1. Ч.3. С.419, 433-435, 457, 506. Kad pastarasis terminas reiškia būtent ilgąją ietį, parodo prie jos pririšama vėliavėlė - Žr.: СВЛК. С.42; Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1977. T.2. S.102. Iš iečių lentelėje išskiriamas tik tas atvejis, kai ilgoji ietis pasitaiko kartu su skydu. "Зброя" nebūtinai gali reikšti lėkštinius šarvus, bet dažnai juos reiškia - РИБ. Т.33. Отд.1. Ч.3. С.463: "Зброя на пахолку бляховая одна"; С.529: "зброн блях". Todėl šitaip pavadinti šarvai lentelėje skiriami prie lėkštinių. Rankų ar odos šarvai (скорки) prie šarvų nepriskiriami. Lentelėje viskas pateikiama nuošimčiais.

287 РИБ. Т.33. Отд.1. Ч.3. С.1332-1333, 1340-1342. Šaunamieji (tarp jų ir paraku užtaisomi) ginklai vartojami bajorų buityje XVI a. pirmą ketvirtį - РИБ. Т.20. ЛМ. Т.1. I 40, I 96, II 202, II 457.

288 Herberstein S. Min veik. P.84: "Audaces sunt homines et ad bellum prompti."

289 Wiliński K. Min. veik. P.44; Wawrzonowska Z. Uzbrojenie woisk polskich i tatarskich w miniaturach żywota św. Jadwigi kodeksu lubińskiego // КНKM. 1974. Nr.1. S.40, 44.

290 Geresnių šarvų pasitaiko XVI a. pirmo ketvirčio bajorų buityje - РИБ. Т.20. ЛМ. Т.1, I 281: "он взял две зброн лепших, а в мене два панцери."

IŠ LIETUVIŲ KARYBOS VIDURAMŽIAIS

Lentelė

Išranga	Žirgai		Šarvai			Šalmai			Ietys			Kertamieji ginklai				Šaunamieji ginklai		
	Geresni	Blogesni	Lėkštiniai	Zieduociai	Bė šarvų	Su antveidžiu	Kiti	Be šalmy	Turinys	Neturinys	Ilgos ietys ir skydai	Kardoksniai	Kardai	Kalavijai	Kirviai	Lankai	Saudynės	Arkebuzos
Teritorinis vienetas	42	58	4	44	52	51	3	46	87	13	10	26	10	1	2	17	1	0,1
	30	70	4	19	77	22	1	77	97	10	-	-	1	-	2	2	-	2
Ašmenos pavietas su pajungtomis vėlavomis																		
Žiezurių valsčius	34	66	3	28	69	28	3	69	100	-	-	-	-	-	-	8	-	3
Anykščių valsčius																		

kontingento egzistavimas yra aiškus. Ankstyvajame etape šis kontingentas tik klostėsi ir negalėjo nulemti bendrojo kariuomenės pobūdžio²⁹¹, o XVI a. jis tapo pagrindinė pavių pašauktinių kariuomenės atrama. Ši kariuomenė įgyja ir buitinių riterių kariuomenės bruožų. Ji nebegali apsieiti be palapinių²⁹², didelių gurguolių (bajorų su palyda ar be jos, net susidėjusius kelis neturtingus bajorus lydėdavo vežimai su reikmenimis ir maistu)²⁹³. Dar XIV-XV a. sandūroje tris žemaičių bajorus lydėdavo bent vienas vežimas²⁹⁴.

Išrangos sudėtingėjimas sunkino kariuomenės apskaitą, reikalavo atitinkamo stončiąjų ginkluotės surašymo, rikiuotės patikrinimų paskirtoje susitelkimo vietoje²⁹⁵. Specialūs statutų ir seimų nutarimų straipsniai, numatantys dvaro konfiskavimą, amžininkų paliudijimai rodo, kad palydą bei išrangą, progai pasitaikius, siekta sumažinti²⁹⁶; bajorai buvo suinteresuoti taupyti savo išteklius.

Riterių kariuomenė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyvavo tuo metu, kai Vakarų Europoje lemiamą vaidmenį išsikovojo pėstininkai²⁹⁷. Jie atsirado ir kaimyninėje Lenkijoje, nors raitija ten ir išliko kariuomenės pamatu²⁹⁸. DLK pašauktinių kariuomenės pėstininkas atsirado tik dėl nepaprastųjų priemonių sunkaus Livonijos karo metu, jo vaidmuo čia buvo visiškai menkas²⁹⁹. Tačiau net ir toks pėstininkų atsiradimas vis dėl-

291 Plg. Długosz J. O.o. P.41-42.

292 Tai aiškėja iš I Lietuvos Statuto lotyniškojo vertimo - ZPL. S.185: "invaserit alterum in statione, vel tentoriis suis."

293 Любавский М. Л.р. сейм. Приложения. С.102; ZPL. S.532. Kaustyti vežimų neturėta arba turėta labai mažai - Laniauskaitė J. Kaustyti vežimai Lietuvoje iki XIX a. pabaigos // MADA. 1975. T.4(53). P.131.

294 Krumbholtz R. Min. veik. P.23.

295 СВКЛ. С.42: "на местну наменованом мает ся очевисто ставити и датся шихтовать и пописатися."

296 Ten pat. P.44; Herberstein S. Min. veik. P.77; РИБ. Т.30. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.662.

297 Sikorski J. Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX. Warszawa, 1972. S.231-246.

298 Górski K. Historia piechoty polskiej. Kraków, 1893. S.14-17.

299 Pvz., prie 700 Ašmenos pavieto raitelių buvo išrengta beveik 80 pėstininkų (vos ketvirtadalis jų turėjo šaudynes) - РИБ. Т.33. Отд.1. Ч.3. С.567-602. Dauguma pavietų, proporcingai imant, pėstininkų išrengė dar mažiau.

to sutapo su kitais požymiais, rodančiais riterių kariuomenės irimo pradžią.

Pavietų kontingentai buvo gausiausia pašauktinių kariuomenės dalis. 1528 m. sąrašas Aukštaitijoje ir Baltarusijoje (neskaitant pasienio sričių) priskaičiuoja 6100 raitelių³⁰⁰. Pridėjus 1900 žemaičių³⁰¹, susidaro 8000 žmonių. Su pasienio sritimis, Voluine ir Palenke susirenka keliolika tūkstančių karių. 1567 m. Vilniaus, Trakų ir Naugarduko vaivadijos išrengė 6300, Žemaitija 2900, Palenkė 8800, Voluinė 900³⁰², Brastos, Vitebsko, Minsko, Kijevo vaivadijos, kartu paimtos, per 1000 raitelių³⁰³. Iš viso susidaro daugiau negu 20 000 žmonių. Pridėjus praleistas vietas, šis skaičius jau ne kažin kiek tepadidėtų.

Didikų kontingentai savo dydžiu maždaug prilygsta pavietų kontingentų trečdaliui (žr. kitą skyrį). Tai gerokai mažesnis skaičius, bet jis kartu parodo, kad XVI a. net vien kiekybės požūriu pavietų pašauktiniai toli gražu visko nelėmė.

3. Didikų kontingentai

Ponų ir išlikusiųjų "nenukunigaikštėjusių" kunigaikščių būriai bendroje pašauktinėje kariuomenėje sudarė atskirą kategoriją, kaip matyti iš 1528, 1565 ir 1567 m. kariuomenės surašymų³⁰⁴. Jie į kariuomenę stodavo atskiromis vėliavomis (iš čia terminas "vėliaviniai ponai"³⁰⁵). Šaukimo į karą aplinkraščius ponai gaudavo individualiai³⁰⁶.

1528 m. visų kategorijų didikai išrengė 7900-raitelių (vienam išrengėjui teko 27 "žirgai")³⁰⁷. 1567 m. buvo išrengta 9000 raitelių (29 "žirgai" vienam išrengėjui), iš jų 1200 "didžiojo kuni-

300 Jakubovskis J. Min. veik. P.9.

301 РИБ. Т.33. Отд.1. Ч.3. С.200-232.

302 Čia priskiriami ir Voluinės ponai.

303 Ten pat. P.537-873, 1376-1378. Čia taip pat priskaityti kunigaikščiai Giedraičiai, kadangi 1528 m. jie buvo priskirti prie pavietų - Ten pat. P.58-60, 1375.

304 РИБ. Т.33. Отд.1. Ч.3. С.7-19, 237-260, 431-537.

305 СВКЛ. С.31, 49 (панове хоругвные); Любавский М. Л.р. сейм. С.474.

306 Любавский М. Л.р. сейм. С.494-495.

307 РИБ. Т.33. Отд.1. Ч.3. С.7-19. Plg.: Korzon T. Organizacja wojskowa Litwy w okresie Jagiełłońskim (toliau - Organizacja ...) // Rocznik towarzystwa przyjaćół nauk w Wilnie. 1908, 1909. S.9.

gaikščio malonei", t.y. virš privalomojo kontingento³⁰⁸. Pėstininkų (drabų) ponų būriuose stoji 4300³⁰⁹.

1567 m. kariuomenės sąrašė ponų būrių ginkluotė taip smulkiai neaprašoma kaip pavietininkų, nes ji vienodesnė ir komplektiškesnė. Jau vien tai rodo aukštesnę jos kokybę, nors ir pasitaiko blogesnio išrengimo atvejų (pvz., Supraslio arki-mandrito 12 žmonių su lengvomis ietimis ir odos liemenėmis arba rankašarviais)³¹⁰. Tai verčia dalies ginkluotės neapibūdinti arba kai kuriuos apibūdinimus remti vien analogija (pvz., konkrečiai neaprašytus 173 Trakų vaivados raitelius, be abejo, reikėtų gretinti su Vilniaus vaivados 400 šarvuotųjų vyrų būriu)³¹¹. Šitaip vertinant galima teigti, kad iš 4800 ponų tarėjų (stambiųjų ponų) raitelių visiškai šarvuotų bei ginkluotų husarų (turinčių ilgą ietį ir skydą - smogiamoji raitija) buvo 2000 (40%), kazokų (dažniausiai šarvuoti, ginkluoti kardu ir lanku) - 650 (14%), 600 žmonių (13%) vadinami šarvuotais, konkrečiai nenurodant jų apsiginklavimo³¹². Pėstininkų ponai tarėjai išrengė 2500, iš jų 1400 (54%) minimi su šaudynėmis³¹³. Sudėjus konkrečiai nurodomus kazokų lankus ir pėstininkų šaudynes, susidaro 1900 šaulių (ketvirtadalis visų kontingentų).

Smulkesniųjų ponų ir kunigaikščių būriai savo išranga ne per daug teatsilieka nuo ponų tarėjų³¹⁴. Atskirai dar aptartina, priskaičiuojant 416 raitelių ir 210 pėstininkų, didžiojo kunigaikščio dvaro vėliava³¹⁵. Genetiniu ir organizaciniu požiūriu ji priskirtina didžiojo kunigaikščio kariniam kompleksui, tačiau iš esmės tai buvo privilegijuotas, atskirai telkiamas, rikiuojamas ir panaudojamas, bene tipingiausias riterių būrys visoje pašauktinėje kariuomenėje. Dvariškių palydos nedidelės, bet ginkluotė gera. Beveik 280 vyrų (67%) turi visą husaro išrangą, 26 yra šarvuoti kazokai (6%), per 60 žmonių (14%) šarvuoti ir šalmuoti

308 Ten pat. P.402-537.

309 Ten pat.

310 Ten pat. P.433-434.

311 Ten pat. P.443-444, 450.

312 Ten pat. P.43i-454.

313 Ten pat.

314 Ten pat. P.454-537.

315 Ten pat. P.516.

(jų apsiginklavimo rūšis neapibūdinama). Čia santykiškai daugiau sunkesniosios ginkluotės detalių: kapalinų, gaubtašalmių (vok. "die Sturmhaube"), kalavijų. 6 husarai turi arkebusas, juos papildo tuzinas "vokiškai" išrengtų arkebuzininkų, 120 pėstininkų ginkluoti šaudynėmis.

Atmintina, kad 1567 m. surašymas atspindi Livonijos karo sukeltą mobilizacinę įtampą, padidintą išteklių demonstraciją. Tačiau net ir šiuo atveju rodomas ne koks nors, o realus ponų potencialas³¹⁶. Atskirų ponų kontingentų apibūdinimas XVI a. ketvirtą dešimtmetį leidžia spręsti, kad tas vaizdas, kurį matome 1565 ar 1567 m. kariuomenės sąrašė, nėra kokia nors naujiena³¹⁷.

Ponų tėvoninių mikrokompleksų karinė techninė bazė XVI a. pr. jau buvo susidariusi ir toliau nepaliaujamai augo. Ponai valdo pilis su artilerija, sunkiaisiais rankiniais šaunamaisiais ginklais (kabliašaudėmis) ir visa tai aptarnaujančiu personalu³¹⁸. XVI a. pradžioje didikai disponuoja dideliais šaudynių kiekiais, gabenasi artileriją ir jos reikmenis iš užsienio³¹⁹. Iš vėlesnių šaltinių, mininčių patrankas su 1531-1561 m. datomis ir Radvilų herbais³²⁰, galima spręsti, kad jos arba buvo liejamos Rad-

316 Šį potencialą geriausiai matė pavydžios bajorų akys: 1563 m. seime jie nesėkmingai reikalavo, kad ponai išrengtų 1 raitelį ne iš 15 valakų (jie prilygo 10 tarnybų), o iš 10 - ZPL. S.535.

317 AT. Wratislavia; Cracovia; Posnania. 1960. T.16. Pr.1. P.634: "Dan er (Ostrogo kunigaikštis Elijas - aut.) hat die hubsten 1111/2 hundert pferde, so wol gerust und geputzt noch der hinigen monier, als kein herren inn Lithauen, allein ausgenohmen den Bischoff vonn der Wilt"; T.16. Pr.2. P.113: "so hertzog Ilija mit funffhundert wolgeruston Hussarischen pferden." Tuo metu husariška išranga gal jau ir nereiškė lengvos, bet kartu nereiškė dar ir sunkios ginkluotės - Kotarski H. Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576-1582. Cz.1 // SMHW. 1970. T.16. Cz.2. S.92. Ponų pėstininkai minimi dar XVI a. 3 deš. - AT. (B.v., b.m.) T.7. P.53-54.

318 HBH. T.90-92, 120, 121. Batūra R. Min. veik. P.43; Švereikaitė I., Gudavičius E. 1686 m. Biržų pilies arsenalo inventorius // LIM. 1979 metai. V., 1981. P.90.

319 РИБ. Т.20. ЛМ. Т.1. II 215: "зброй стрельчих на осмдесят пахольков"; AT. Т.4. P.135: "Retulit ad nos m[alg]nificus Nicolaus Radvil, palatinus Vilensis M[alg]ni] ducatus Lithuanie cancellarius, quod cum ad se nonnulla tormenta bellica et vasa salvitri per terram Ill[ustrita]tis v[est]re ducerentur illa omnia preceptor in Ragneth absque ulla causa retraxit et deponi apud se coegit."

320 Švereikaitė I., Gudavičius E. Min. veik. P.79, 92 (21-25 poz.). Veikiausiai Radvilos iš seno turėjo ir patrankų su XVI ar net XV (gal kiek ir abejotinomis) a. datomis - Ten pat. P.79-80, 92 (26, 30, 31 poz.).

vilų liejyklose, arba bent buvo kitur jų specialiai užsakytos. Kartais (tiesa, retai) patrankėlės lydi net išrengiamus pašauktinius didikų kontingentus³²¹. Ponai naudoja naujausios mados lėkštinius šarvus³²², laiko jiems taisyti lėkštinių šarvų meistrus³²³, nors sudėtingesniais atvejais tenka kreiptis į užsienį³²⁴.

Visi aptarti faktai byloja, kokia jėga buvo didikų kontingentai, o kartu parodo, kad be jų visiškai neįmanoma apibūdinti DLK pašauktinės kariuomenės XVI a.³²⁵. Didikų kontingentai ne tik buvo geriau išrengti už pavietininkus, bet ir punktualiau atvykdavo į kariuomenės telkimo vietas³²⁶. Pažymėtinas ne vienas labai operatyvaus ponų kontingentų reagavimo atvejis, stauga iškylus pavojui³²⁷, o juk nepamirština, kad juos reikėjo sušaukti bei išrengti³²⁸. Tokiomis aplinkybėmis galbūt šiek tiek kitaip reikia įsivaizduoti ir tas situacijas, kai į karo veiksmų teatrą stodavo vien didikų būriai³²⁹.

321 РИБ. Т.33. Отд.І. Ч.3. С.474: "два делька по два кони."

322 Matušakaitė M. Ankstvyieji antkapiniai Renesanso paminklai Lietuvoje // AMMD. Menotyra. 1967. T.I. P.246-251.

323 РИБ. Т.20. ЛМ. Т.1, I 94 (a. 1514 m.).

324 АТ. Т.16. Pr.I. P.634: "hertzog Ilia, angelangt und fast sehr gepeten, auff tzwene manne harnisch sam auff seiner gnaden leip, der gantz durr, tzwene kragen, tzwene rucken und krebs, tzwe par plech, handschuch auffs aller gefugste und nicht sehr gebeucht, mit gantz gefugen kleinen schussenn, auch tzuw pickel hauben, und koden sie ein wenig subtile mit golden eingesprengt sein ... Derhalden wil ich elurel flurstliche glnade] auffs hochste gepeten haben, mir bey iren platnern ... solch harnisch tzu machen beuelen."

325 Plg. Любавский М. Лр. сейм. С.365.

326 РИБ. Т.20. ЛМ. Т.1. II 334: "панове рада наша ... там ... завжды ся своими парсунами наперед заставують, а подьданным наши зважды к панам радам нашим не борздо приеждчають."

327 АТ. Pospnania, 1876. Т.9. P.44-45, 55-56, 91-92, 153, 211-212; Kuzmińska M. Olbracht Marcinowicz Gasztold. Działalność Olbrachta Gasztolda 1503-1522 // Ateneum Wileńskie (toliau - AW). 1927. Roczn.4. Zesz.11-12. S.353-354; Lazutka S., Gudavičius E. Deodato Septenijaus Goštautų "Panegirika" (toliau - Panegirika) // LIM. 1976 metai. V., 1977. P.84, 85, 88, 89.

328 Panegirika. P.84. Žr. 131 išn.

329 Любавский М. Лр. сейм. С.216, 222, 365. Charakteringas yra 1519 m. karo veiksmų atvejis, kai labai sunkioje padėtyje sutelktos kelių ponų pajėgos, gerai išnaudodamos pilių tinklo ir reljefo galimybes, vis dėlto gebėjo užverti kelią į šalies gilumą - ПСРЛ. СПб., 1904. Т.13. Пол.І. С.35: "ино пришли места тесные, и они за ними того ради не поидоша, что пришли крепости и теснота." Pono gurguolė - Ten pat.

Ponų tėvonijos tapo pastebimu socialiniu reiškiniu jau XV a. trečią dešimtmetį. Tuomet imami skirti "didieji bajorai"³³⁰. Didysis kunigaikštis dar siekia neleisti, kad eiliniai bajorai jiems tarnautų³³¹, bet pats šis faktas iškalbingai parodo hierarchinės feodalinės valdos klostymąsi. Šitokias valdas suformuoja didžiulis donacijų skaičius XV a. antroje pusėje³³². XVI a. pr. bajorų atidavimas tarnauti ponams buvo įprastinė didžiųjų kunigaikščių donacijų praktika³³³.

Tačiau klystume laikydami ponams tarnaujančius bajorus tuo socialiniu fenomenu, kuris garantavo karinę ir techninę ponų kontingentų jėgą. Šitokių bajorų žemėvalda, kaip rodo XVI a. vidurio ponų valdų inventoriai, nedidelė³³⁴. Iš jos tebuvo galima išrengti tokius karius kaip silpniau ginkluoti pavietininkai. Karinis techninis ponų potencialas buvo jų turtai, jų didžiulė žemėvalda, leidusi jų buityje plačiaja prasme įdiegti technines naujoves ir jų rankose susikaupti didelėms pinigų sumoms. Būtent tai suformavo karinius techninius didikų mikrokompleksus. O tai jau pakreipė kiek kitokia linkme jų karinių kontingentų išrengimą XVI a. Beje, tai jau buvo reiškinys, ateityje nulėmęs pašauktinio principo paneigimą ponų kontingentų mastu.

330 Długosz J. O.o. P.339: "cum omnibus Ducibus et Boyaris maioribus Lithuaniae."

331 Jablonskis K. NVLA. P.407: "Vigialos dictus incepisset seruire magnifico Montigerd ... extunc ... magnus dux Vitholdus ... praefatum Vigialos ... a dicto Montigerd ... abstulit a seruitio suo dicens: Iste est nobilis et boiarus, non tibi, sed nobis seruire debet"; P.410-411: "Nicolaus episcopus Samogitiae ... considerans ... seruitia ... sibj ... exhibita per nobilem famulum suum Juczum nomine ... terram dictam Plintagoim ... dedit ... tenentur de praemissa terra nobis ... equitis munia ... praestare."

332 Plg.: Peltz W. Rod Giedygolda i jęgo majętność (Z dziejów tworzenia się wielkiej własności ziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XV wieku) // ZUMH. 1971. Zesz.11. S.30.

333 Gudavičius E. Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a. (2. Dėl XVI a. privilegijuotųjų ir "neprivilegijuotųjų" bajorų) // MADA. 1975. T.3(52). P.69.

334 ДМАМЮ. С.95, 111-112; АВК. Вильна, 1887. Т.14. С.9, 17.

4. Atskirųjų luominių grupių santykis su karo tarnyba

1387 m. Jogailos privilegija Vilniaus vyskupui įkūrė etnografinėje Lietuvoje imunitetinę katalikų Bažnyčios žemėvaldą. 1387 m. Vilniaus magdeburginė privilegija buvo pradėtas įforminti miestiečių luomas. 1388 m. Vytauto žydų privilegijos tapo tolesnio jų korporacijos gyvavimo teisiniu pagrindu. Paskutiniaisiais XIV a. metais Vytautas apgyvendino iš Krymo atsivestus totorius ir káraimus. Visos šios išryškėjusios ar atsiradusios aptariamo laikotarpio pradžioje specifinės socialinės (o toliau ir luominės) grupės per tą laikotarpį ne tik išlaikė savo atskirą teisinę padėtį, bet ilgainiui dar labiau išryškėjo tos padėties savitumai, kartu ir savitas šių grupių santykis su karo tarnyba.

Bažnyčios žemėvalda buvo atleista nuo karo ir bet kokių kitų feodalinei valstybei atliekamų prievolių³³⁵. Ilgainiui didysis kunigaikštis apsidraudė nuo dvasininkų kapitalo skverbimosi į jo vasalų žemėvaldą I Lietuvos Statuto II.2 straipsniu, įpareigojančiu dvasininkus asmeniškai atlikti karo tarnybą iš jiems įkeistų žemių³³⁶. Sukūrusi savo luominį atstovavimą bajorija gavo galimybę išreikšti savo nepasitenkinimą Bažnyčios privilegijomis. XVI a. vidurio seimuose vis atkakliau ėmė skambėti reikalavimai, kad iš bažnytinių žemių būtų atliekama karo tarnyba³³⁷. Dvasininkams to vengiant ir didžiajam kunigaikščiui laviruojant, bajorai tepasiekė tik tiek, kad "savanoriško apsidėjimo" pavidalu išpešė tam kartui mokamą sidabrinės mokestį Livonijos karo metu³³⁸. Taigi Bažnyčia išsaugojo privilegijuotą savo žemėvaldos padėtį.

Priešingą polių sudarė miestiečiai³³⁹. Iš Gedimino pažadų kviečiamus vokiečių amatininkus bei pirklus atleisti nuo angarijų ir garantijų, kad jų nelies valdinių pretenzijos³⁴⁰, matyti

335 Pakarklis P. Ekonominė ir teisinė katalikų bažnyčios padėtis Lietuvoje (XV-XIX a.). V., 1956. P.68-69.

336 СВКЛ. С.43: "Духовные з ъменя закупного повинни сами персунами на службу господарскую ехати."

337 Pakarklis P. Min. veik. P.70-71.

338 РИБ. Т.30. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.113, 274, 325; ДМАМЮ. С.452.

339 Smulkiau apie miestiečių karo prievoles žr.: Tyla A. Visuotinio šaukimo prievolė Lietuvos miestams XVI a. pabaigoje - XVII a. // MADA. 1981. T.1(74). P.46-51. Čia šiuo straipsniu plačiau remiamasi.

340 GL. P.41: "sine ... exactione angariarum et perangariarum"; P.43: "ab omni iniusta impetitione meorum subditorum manebunt securi

tuo metu egzistavus stambiųjų papilių gyventojų angarines prievoles įtvirtinimams ir komunikacijoms palaikyti. Taigi šių gyventojų prievolių raidos išeities taškas buvo ta pati visuotinė žemės karo ir darbo prievolė, tik šis dualizmas ėmė įgyti specifiską, su aukštesne miestų ekonomika susijusią formą.

Miestiečių karo prievolę mini XV a. pirmojo trečdaliao aktai³⁴¹. Tai bendrosios karo prievolės rezultatas, bet nėra aiškus jos santykis su dabar jau išaugusiu paties miesto gynimo poreikiu. Kaip galima spręsti iš 1387 m. Vilniaus magdeburginės privilegijos, miestiečiai nuo seno privalėjo saugoti Vilniaus³⁴² pilį³⁴³. Vadinasi, didelių papilių gyventojų karo išranga ilgainiui susijo su pilies (kartu ir papilio) teritorija. Antras XIV a. išryškėjęs miestiečių prievolių specifiskumo bruožas - pinigų įmokos. Bent jau nuo Algirdo laikų galima atsekti sidabrinės rinkliavas³⁴⁴. Jas mokėjo ir valstiečiai, bet XIV, o kurį laiką ir XV a. į jų rankas labai nedaug tepatekdavo pinigų, todėl didįjį kunigaikštį ypač domino miestų mokamos sumos³⁴⁵. Visa tai ir nulėmė galutinį specifisko miestiečių prievolių komplekso susikristalizavimą XV a. antroje pusėje. Jie buvo atleisti nuo pačių imliausių pagrindinių pastočių (paliekant jas tik išimtinai didžiojo kunigaikščio reikalams)³⁴⁶.

et exempti"; P.55: "infestatione iniusta angariarum et perangariarum procul motis."

- 341 Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т.1 (toliau - Гос. хозяйство ...). С.776.
- 342 Neaišku (žr. 148 išn.), ar čia kalbama apie didžiojo kunigaikščio (Aukštąją ir Žemąją) pilį, ar tik apie Kreivąją, kur 1390 m. buvo subėgę miestiečiai - SRP. Bd.2. S.643; SRP. Leipzig, 1866. Bd.3. S.166.
- 343 Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach (toliau - ZDDA). Wilno, 1841. Cz.1. S.1-2: "Castrum quo[que] n[ost]r[u]m Wylno sumptibus p[ro]p[ri]is custodiant iuxta consuetudinem a multis t[er]ra[n]sactis t[em]p[or]ibus hactenus tentam et habitam." Plg.: Horn M. Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1978. S.16.
- 344 KDKDW. S.14: "contribucionibus wlgariter, szrebrzcyszna."
- 345 Plg.: ZDDA. Wilno, 1841. Cz.2. S.163-164.
- 346 Wysłouch S. Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburkim do połowy XVI wieku. Wilno, 1936. S.16-57. Plg.: ZDDA. Cz.1. S.10-11.

Prievolinė miestiečių padėtis nelaisde jiems nei gautinai atsikratyti angarijų, nei užsitikrinti tik lokalinės miesto gynybos pareigos. XV a. miestiečiai privalėjo išrengti raitelius į bendrąją pašauktinių kariuomenę, tik ekonominės jų galimybės nubrėžė ir šios prievolės alternatyvą: 1 kapos įmoka vietoj 1 raitelio išrengimo³⁴⁷. Toks ekvivalentas tvirtai galiojo XVI a. pradžioje: nesigilindami, iš kur jis kilęs ir koku pagrindu imami pinigai, amžininkai tiesiog nurodo miestiečių karo mokesčius, priešpriešindami juos bajorų kariniam išsirengimui³⁴⁸. Suprasdami miestų piniginių įmokų reikšmę, didysis kunigaikštis nepaisė bajorų reikalavimų išplėsti miestiečių prievoles, vėl primetant jiems pareigą išrengti karius, ir tik Livonijos karo metu jie, kaip ir bajorai, buvo įpareigoti išrengti pėstininkų (1 nuo 10 dūmų)³⁴⁹.

Nutaikę progą, miestai stengėsi komunikacines prievoles pakeisti apsirūpinimu savo įtvirtinimams reikalinga amunicija³⁵⁰. Kitaip sakant, atskirais kanalais miestiečiai siekė finansinėmis paslaugomis palengva galutinai išsikovoti lokalinį karo prievolių statusą. Didelis žingsnis ta linkme buvo žengtas XVI a. viduryje, išlikusias pastočių prievoles pakeitus pastočių mokesčiu. Vadinasi, aptariamo laikotarpio pabaigoje stambiosios magdeburgijos tapo ryškiausiais karo mokesčių mokėtojais, sumažinusios iki minimumo iš esmės lokalinės gynybos senąjį karo ir darbo prievolių dualizmą. Žinoma, tuo jau buvo neigiamas pats pašauktinės kariuomenės karo tarnybos principas. Smulkiesiems (ypač neprivilegijuotiems) miestams dar buvo labai toli iki šio statuso, o pakraščių miestams išliko visa srities masto karo tarnyba³⁵¹.

Dar ryškiau pagrindinė pinigų mokėjimo prievolė susik-

347 Tyla A. Min. veik. P.47.

348 Vapovius B. De bello ... P.159: "Sigismundus ... expeditionem bellicam nobilitati, qui sumptibus propriis regem ad bellum sequi tenentur, et civitatibus pecunias imperavit."

349 Tyla A. Min. veik. P.50.

350 АЛРГ. С.199: "Они за то подвялись нам ку обороне паркану гакovníцы и порохи и иные потреби бронные справовати и к тому мосты мостити ... где перед тым моштивали ... а паркан пред се ... вси мають делници свои заробити потому, как и перед тым всем местом робили."

351 Wyszouch S. Min. veik. P.5.

lostė žydų kahalinei korporacijai. XV a. žydai drauge su miestiečiais atlikinėjo jų prievolės³⁵². Pirmaisiais XVI a. dešimtmečiais galutinai buvo įformintas principas, kad žydai turi mokėti bet kurio miestiečių mokesčio ketvirtąją dalį (imant visos valstybės mastu)³⁵³. Raitelių išrengimo prievolė 1514 m. buvo galutinai pakeista specialiu mokesčiu (1000 auksinų vietoj 1000 karių), tai, beje, buvo jau praktikuojama XVI a. pirmą dešimtmetį³⁵⁴. Bajorams reikalaujant, XVI a. viduryje buvo įtvirtintas žydų pagalvės mokestis³⁵⁵.

Tarpinę padėtį tarp žydų ir miestiečių turėjo karaimai, susitelkę Trakuose. Jų teisinis statusas buvo įformintas 1441 m. magdeburgine privilegija³⁵⁶, o tai jau aiškiai rodo, kuria kryptimi rutuliojosi jų padėtis. Tai sąlygojo pirminės karaimų funkcijos - asmeninės didžiojo kunigaikščio sargybos - laipsniškas atsiradimas, veikiausiai išvirstantis tik pačios jų viršūnės nykstančia privilegija. Šiuo požiūriu šitos viršūnės padėtis prilygintina tarpinei tarp bajorų ir miestiečių. 1507 m. Žygimanto II privilegija Trakų karaimams galutinai apibrėžia jų miestietiškąją statusą su iš to išplaukiančiomis jam būdingomis prievolėmis³⁵⁷.

Išlaikant totorių gentinę karo organizaciją, nepraradusią reikšmės dar ir XVI a.³⁵⁸, jie faktiškai kaip didžiojo kunigaikščio karo tarnai, buvo apgyvendinti Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje. Totorių įterpimas į brandesnę feodalinę visuomenę pa-

352 Бершадский С.А. Литовское еврей. СПб., 1883. С.393; Janulaitis A. Žydai Lietuvoje. K., 1923. P.15, 24.

353 Бершадский С. Min. veik. P.332.

354 Ten pat. P.264, 393; Horn M. Min. veik. P.15.

355 Бершадский С. Min. veik. P.333-334.

356 Ten pat. P.121.

357 ZDDA. Cz.2. S.165: "Item Judei Throcen[ses] semel in anno Censum soluere tenentur unacu[m] alijs Ciuibus, nec tenentur dare aliquam alia[m] pecuniam preter supra dictu[m] Censum ... nisi esset necessitas pro tota patria et Com[m]uni bono Extunc sicut alij ciues Throcen[ses], ita et Judei tenebuntur dare juxta possibilitate[m] ipsorum, et hoc cum auxilio Lithuanorum Ruthenorum ac Tarr[tororu]m, qui in illa parte ciuitatis versus vel circa Judeos Com[m]oran[tur], in talibus exactionibus ex antiquo ipsos adiuuabant. Item pro sustentatione[m] Judeoru[m] ad portandu[m] et tolerandu[m] unacu[m] alijs Ciuibus publica onera et om[n]es emergencias, sicut ex antiquo habueru[n]t, ita et modo."

358 Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej. Warszawa, 1938. S.56-57.

spartino ir jų pačių feodalizaciją. Ji gana intensyviai reiškėsi jau XV a.: išsiskyrė žemionių su susiklosčiusia žemėvalda ir visai ar beveik žemės neturinčių paprastųjų totorių sluoksniai³⁵⁹. XVI a. tai buvo ne vien socialinė, bet ir luominė diferenciacija. Žemionys ėjo karo tarnybą, o paprastieji totoriai gyveno iš įvairių verslų bei amatų; III Lietuvos Statutas pirmuosius prilygino bajorams, antruosius - miestiečiams³⁶⁰.

Nepaisant savo karinio pobūdžio, pirminė totorių tarnyba turėjo ir patarnavimo prievolių elementų. Dar 1516 m. Žygimantas II atleido totorių žemionis nuo sidabrinės su sąlyga, kad jie už tai išrengs 100 raitelių³⁶¹. XVI a. viduryje jie jau jokių mokesčių nemokėjo³⁶². Taigi XVI a. totoriai savo socialine struktūra baigė susilyginti su pagrindiniais šalies gyventojais.

Natūralu, kad XVI a. totorių žemionių karo kontingentai iš esmės niekuo nesiskyrė nuo pavietų bajorų, o išlikusiai senajai gentinei jų organizacijai atiteko jau tik antraeilis vaidmuo. Totorių žemionys skirstėsi į turtinguosius valdovo totorius, daugiausia kilusius iš gentinės pusiaufeodalinės diduomenės (kunigaikščiai, murzos, ulonai), ir smulkiuosius žemvaldžius - totorius kazokus³⁶³. Šis socialinis susiskirstymas ir nulėmė XVI a. totorių karinių vėliavų organizaciją, nebesutampančią su senosiomis genčių (ulusų) vėliavomis. Išsiskyrė atskiros ulonų ir kazokų vėliavos. Tačiau ir jos, ir genčių vėliavos į kariuomenę nestodavo, o jų žmonės rikdavosi į teritorines totorių vėliavas, iš kurių bendroje pašauktinių kariuomenėje būdavo formuojami atskiri totorių daliniai³⁶⁴. Šiems daliniams vadovavo atitinkami totorių vėliavininkai, vykdydami karo vadovybės, o ne gentinėms vėliavoms vadovavusių maršalkų nurodymus³⁶⁵. Tačiau pastarųjų įtaka pasireiškė tuo, kad šie abu urėdai dažnai būda-

359 Ten pat. P.18-20.

360 Kryczyński L. O tatarach rzemieslnikach w Polsce. Lwów, 1933. S.3-4.

361 Kryczyński S. Min. veik. P.20.

362 Kryczyński L. Min. veik. P.3-4.

363 Kryczyński S. Min. veik. P.19-20.

364 Ten pat. P.63-64. Plg.: Borawski P. Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Acta baltico-slavica. 1979. T.12. S.133-168.

365 Kryczyński S. Min. veik. P.65-66.

vo paveldimi³⁶⁶. Vadinasi, totorių feodalų viršūnė kontroliavo visą totorių teritorinę karo organizaciją.

1528 m. kariuomenės sąrašė priskaičiuojamos 121 kunigaikščių bei ulonų ir 423 kazokų šeimos³⁶⁷. 1567 m. totoriai išrengė 495 raitelius³⁶⁸. Lengvoji totorių raitija išliko tiesioginėje didžiojo kunigaikščio dispozicijoje. Šia plotme, nepaisant pašauktinės teritorinės struktūros, ji kažkokiu mastu sietina ir su valdovo kariniu kompleksu. Didžiajam kunigaikščiui ypač aktuali buvo vidinė (policinė) jos funkcija. Būtent totorius feodalinė vyriausybė nukreipdavo malšinti altyviausiųjų klasių kovos protrūkių³⁶⁹.

Labai negausi, bet atskira teisinė, tad ir organizacinė, kategorija buvo miestų vaitai. XV a. privilegijos Lenkijos miestų vaitų pavyzdžiu numatė jų karo tarnybą - išsirengti šarvuotam su arbaletu ir šaulių palyda³⁷⁰. Iš esmės ši karo prievolė niekuo nesiskyrė nuo bajorų. Juo labiau, kad arbaletas Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje XIV-XVI a., nors ir buvo žinomas³⁷¹, plačiau nepaplito. Tai lėmė, kad vaitų karo prievolė (jie beveik visi buvo bajorai) XVI a. susiliejo su pavietų bajorų. 1567 m. kariuomenės sąrašuose vaitai stoja pavietuose greta kitų bajorų³⁷². Kai kurie duomenys leidžia šiek tiek įvertinti aptartųjų luomiųjų kategorijų demografinius mastelius. XVI a. viduryje bažnytinės valdos Žemaitijoje apėmė apie 2500 žagrių³⁷³. Sąlygiškai

366 Ten pat. P.65.

367 Ten pat. P.23.

368 РИБ. Т.33. Отд.1. Ч.3. С.1378.

369 Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1955. T.1. P.117.

370 РИБ. Т.20. ЛМ. Т.1. III 51; Довнар-Запольский М. Гос. хозяйство ... С.780.

371 Arbaletu šūviu matuojami atstumai - "super omnes partes ut sagitta de balista poterit pertransire." Pažymėtina, kad atsirado lietuviškas arbaletu terminas - "kilpinis" - Žr.: Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. V., 1979. P.144. Lenkų archeologai, ištyrę kryžiuočių Plementų pilaitę, kurią 1414 m. sugriovė DLK kariuomenė, nustatė jos naudotus plokščius arbaletų strėlių antgalius. Šie antgaliai buvo eksponuoti 1978 m. Plementams skirtoje parodoje Lenkijos valstybiniame archeologijos muziejuje (Varšuva).

372 Вг.: Лаппо И.И. Литовский Статут 1588 года. Каунас, 1934. Т.1. Ч.1. С.64-65 (duomenys apie A. Rotundą). Plg.: Довнар-Запольский М. Гос. хозяйство ... С.780.

373 Kuzmaitė J. Bažnytinė žemėvalda Žemaitijoje XV-XVIII amžiais

karinį jų potencialą galėtume spėti esant maždaug pusantro šimto raitelių³⁷⁴. Panašios proporcijos taikytinos ir Vilniaus vyskupijos žemėvaldai³⁷⁵. Iš didesniųjų miestų 1513 m. reikalaujamų raitelių priskaičiuojama per 1100³⁷⁶. Prisiminus pusę tūkstančio totorių ir senąją žydų 1000 raitelių išrengimo prievolę, visą specifinių luominių grupių karinį potencialą galima vertinti keliais tūkstančiais karių. Tai gerokai mažiau už pavietų kontingentus, bet šitokio skaičiaus vis dėlto nelaikysi menku. Žinoma, kur kas svarbesnis yra specifinis grupių vaidmuo bendroje valstybės karinėje sistemoje, o ne šis absoliutinis skaičius.

Bendras visų aptartųjų luominių grupių bruožas buvo jų specifinis santykis su karo prievole. Šio santykio esmė: vienas grupių polių susiliejo su bajorų pašauktiniais (totoriai, vaitai), antrasis išreiškė naują - karo mokesčių mokėjimo - principą (miestiečiai, žydai, karaimai).

5. Didžiojo kunigaikščio karinis ūkinis kompleksas

Didžiojo kunigaikščio domeno ūkis su savo pilių, tiltų statymo ir grindinių tiesimo, visų šių įrenginių išlaikymo bei taisymo, transporto pastočių sistema, kurios susidarymą XIII-XIV a. atsekėme kaip tik iš XV-XVI a. šaltinių, pastaraisiais šimtmečiais dar labiau išsiplėtė³⁷⁷. Šiame domene XV a. susikūrė ištisas dvarų tinklas, paremtas valstiečių darbu, įgyjančiu vis labiau būdžiavinių bruožų³⁷⁸. Šio darbo akumuliacija bei naujovių pritaikymas garantavo viso valdovo ūkinio komplekso santykiškai sparčią techninę pažangą, leido jam pasiekti bent jau žemutinę

(1. Struktūra, dydis, pajamos) // MADA. 1979. T.1(66). P.56-59.

374 Remiamės tuo, kad vidutiniškai valstiečių tarnybą sudarė du dūmai (Jurginis J. Baudžiavos įsigal. P.256), taip pat žagrių mokesčio įvedimas Žemaitijoje padidino valstiečių prievolės beveik dvigubai (Kuzmaitė J. Žagrių mokesčio įvedimas Žemaitijoje ir jo pakeitimas Valakų reformos vykdymo metu // MADA. 1976. T.3(56). P.85). Taigi 25 000 žagrių vertiname 1250 tarnybų. Šiam skaičiui taikome 1 raitelio iš 8 tarnybų išrengimo proporciją.

375 Ji apibūdinta: Ochmański J. Biskupstwo Wilenskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie. Poznań, 1972.

376 АЛРГ. С.152.

377 Detaly jų vaizdą pateikia: Ivinskis Z. Min. veik.; Довнар-Запольский М. Гос. хозяйство ...

378 Jurginis J. Baudžiavos įsigal. P.239-297.

Vidurio Europos techninio lygmens ribą.

XV-XVI a. buvo perstatytos ar išplėtos Vilniaus, Trakų, Kauno, Lucko mūro pilys³⁷⁹, daugelis pasienio pilių Baltarusijoje ir Ukrainoje gavo mūro elementų, sustiprinančių medžio įtvirtinimus³⁸⁰. XVI a. svarbiausiose pilyse vanduo varo vandentiekio siurblius ir kitus elementarius mechanizmus grūdams malti, lentoms pjauti, parakai grūsti³⁸¹. Be kirvių, pjūklų, vartojami ir grąžtai³⁸². Tokiose pilyse laikomi samdyti aukštos kvalifikacijos patrankininkai, šarvininkai, vamzdžiadirbiai, kalviai, šaltkalviai, dailidės, staliai, račiai, mūrininkai, plytų gamintojai, kurie aprūpinami iš pilies atsargų³⁸³.

Žinoma, eilinės pilys buvo aprūpinamos ir išlaikomos kur kas prasčiau. Jos medinės, jų techninis personalas (daugiausia patrankininkai) - dažnai tėvoniniai prievolininkai³⁸⁴. Esant to-

379 LP. P.29-31, 111-120, 132-144, 162-168; Логвин Г. Украинское искусство. X-XVIII вв. М., 1963. С.65, 73.

380 Грушевский М. Min. veik. P.11; ДМАМЮ. С.123, 124.

381 ДМАМЮ. С.445: "Рурмус або млын, с которого вода рурами до замку идет, ободном колесе в одном валном великом, в котором сут помпы железными, и иними потребами к тому належачими железом оправеними; там жо ешо может бити фалюш, або ступа на толчене пороху"; С.447: "млин торчичний за всими потребами и начинем железним и деревяним, к тому належачим, пила великая и мощная в рамках осажена з строками, коло пуговое з гребнем железним, вкруг с крапою и з долотом, ключов железных до пили 2, пилник 1, клямор чотири" (186-188 išnašose aprašoma Brastos pilis). Pilių ir dvarų valdytojų nuostatai reikalauja iš kiekvieno valdytojo turėti bent rankinį parako malūną - Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905 (toliau - Очерки ...). Приложения.

382 ДМАМЮ. С.445: "Свердлов великих до верчення рур 2."

383 Теп пат. P.445-446: "Пушкар замковый I, платят ему на год ... Тесла I ... Платнер I ... а коли збори оправует, на ти вси потреби данн ему мают бити з замку без оброку. Рурмистр I, платят ему ... Ковал I, которому платят от всех потреб замковых на рок ... нижли до всех потреб дают ему з замку железно и уголь, а особно тому жоковалеви от работи направмлинових в замку платят на рок ... Слесар, што би до замку зробил, то мает бити плачачоно ему водле работи. I столяр, на рок ему ма бит плачачоно пenezми ... а дерево и клей з замку мает бити давно. I стелмах, на рок ему мает бити плачачоно ... а дерево мабит ему давно з замку. I стрихар от 1000 цегли по 30 гроши, а от печи вапна копу гроши, а над то дрова мают ему улуг работи его мает бити плачачоно"; Довнар-Запольский М. Очерки ... Приложения. С.98-99.

384 Грушевский М. Min. veik. P.11-30; Jabłonowski A. Min. veik. P.4-20; To paties. Min. veik. T.22. Warszawa, 1897. T.11. Dz.3. S.52; Plg.: Feodalinių žemės valdų Lietuvoje inventorių sąrašas / Sud.

kiai padėčiai XVI a. viduryje, galima suvokti, kad XIV a. pabaigoje daug kur dar buvo remiamasi ankstyvojo feodalizmo laikų technika.

Pirmą kartą lietuvių artilerija minima 1382 m.³⁸⁵ Vytauto laikais svarbiausios pilys turėjo po keliolika pabūklų³⁸⁶, jie naudojami apgulant pilis³⁸⁷, turimi labai dideli jų kalibrai³⁸⁸. Tačiau visa tai daugiausia dar atsivežtinė, o ne vietoje gaminama technika³⁸⁹. Iš Lenkijos teko gabentis ir arbaletus³⁹⁰. Vis dėlto į XV a. pabaigą sugebėta arbaletais, rankiniais ir sunkiaisiais paraku užtaisomais šaunamaisiais ginklais bei jų reikmenimis aprūpinti pasienio pilis³⁹¹.

Didžiojo kunigaikščio artilerijos ir šautuvų parkas smarkiai padidėjo XVI a., ypač jo viduryje. Kaip rodo 1551-1565 m. artilerijos inventorius, tuo metu Vilniuje turėta 245, jei ir ne visų, tai bent jau būtiniausių rūšių ir kalibrų patrankų (dalis jų buvo išgabenta į pasienio pilis)³⁹². 1557 m. Pasvalio kampanijoje į karo lauką buvo paimta: 68 pabūklai (juos aptarnavo 64 patrankininkai ir 30 pionierių), 134 vežimai su 288 arkliais ir 1252 jaučiais, 96 kabliašaudės, 216 centnerių patrankų parako, 23 centneriai šaudynių parako, 9 centneriai kabliašaudžių parako³⁹³. To meto parke 173 patrankoms teko 3100 kabliašaudžių ir

V. Abramavičius. V., 1963. P.45.

385 Kučinskas A. Kęstutis lietuvių tautos gynėjas. Marijampolė, 1938. P.170-171.

386 CEV. S.204.

387 ПСРЛ. Т.3. С.102: "приходи князь Витовт с всею силою Литовскою к Смоленску, и стоа ... и би пушками город."

388 Prochaska A. Min. veik. P.246.

389 VD. P.251.

390 Rachunki ... S.193, 200.

391 РИБ. Т.27. Отд.1. Ч.1. Т.1. С.165: "Город Чуднов. На городе три пушки а две пищали"; С.371-372: "Што на Кременцу подано: три фуклери а чотыри прохницы, пушек малых 6 а пищал одна, а великих пушек на городе 4 ... а в городе пушечного пороху пол бочки"; С.513: "коли быхмо мели сласти на замки наши украинные пищали и самострелы и порох пушечный на колььку воз, на пяти або на шести."

392 Nowak T. Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w swietle inwentarzu z lat 1551-1565 (toliau - Sprzęt ...) // SMHW. 1963. T.9. Cz.2. S.281-302.

393 Ten pat. P.298; Kotarski H. Min. veik. P.102.

950 šaudynių, arba vienai patrankai 23 rankiniai šaunamieji ginklai³⁹⁴.

Nemaža dalis šios technikos buvo gabenama iš Lenkijos³⁹⁵. Net ir Vilniuje iš atvežtinės žaliavos patrankas liejo svetimtaučiai meistrai. Tačiau net ir šiuo atveju negalima paneigti didžiojo kunigaikščio karinio komplekso organizacinio vaidmens bei jo ūkinių išteklių. Kiek galima spręsti iš išlikusių artilerijos vienetų, didžiojo kunigaikščio arsenalai buvo aprūpinami naujausiomis pabūklų atmainomis bent jau ne vėliau kaip nuo XVI a. pradžios³⁹⁶. Vis dėlto pažymėtina, kad šios valdovo domeno ūkinės ir organizacinės galimybės nebuvo išnaudotos taip racionaliai kaip Rusijoje, kur, iš dalies užsienio meistrams apmokius, buvo sukurta ištisa ginklų rūmų industrija, išugdžiusi savitą rusų ginklininkų mokyklą. Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje šito padaryta nebuvo.

Paraku užtaisomi šaunamieji ginklai yra vienas ryškiausių didžiojo kunigaikščio ūkinio komplekso techninių rodyklių. Socialiniu demografiniu rodykliu laikytinas svetimšalių karo kontingentų išlaikymas. Vytauto kariuomenėje svarbus vaidmuo priklausė lenkų ir kitiems svetimšaliams riteriams: jie dalyvavo Vorsklos (1399 m.), Pskovo (1426 m.), Naugardo (1428 m.) ir kitose karo kampanijose, sudarė svarbias pilių įgulų sudedamąsias dalis³⁹⁷. Jie buvo išlaikomi šalies ištekliais, gaudavo didelę ar net didžiausią grobio ir kontribucijų dalį³⁹⁸. Algininkais jų nepavadinsi: tai buvo dar senovinis senjorų praktikuotas riterių prisiviliojimo metodas.

Algininkų istorija čia liestina tik tiek, kiek apibūdinamas didžiojo kunigaikščio ūkinio komplekso vaidmuo juos telkiant.

394 Nowak T. Problem stosowania broni palnej przy obronie i zdobywaniu umocnień przez wojska polskie w XVI-XVII w. // SMHW. 1966. T.12. Cz.1. S.55.

395 Plg.: АЛРГ. С. 156, 157; АТ. Т.7. P.52.

396 Plg.: Grodzicka M. Zabytkowe działa spiżowe w zbiorach polskich // SMHW. 1960. T.2. Cz.2. S.370.

397 Długosz J. O.o. P.198, 340-341, 362-365; Prochaska A. Min. veik. P.80; ПСРЛ. М., 1980. Т.35. С.53; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. Т.1. S.123-124.

398 Długosz J. O.o. P.213; Prochaska A. Min. veik. P.364-365. Žr. 202 išn.

Pirmuosius pavienius specialistus (artilristus) aptinkame dar Vytauto laikais³⁹⁹, tačiau tikrieji algininkai atsiranda tik XV a. pabaigoje ir kiek plačiau panaudojami XV-XVI a. sandūroje⁴⁰⁰. XVI a. gana plačiai naudotasi lenkų algininkais, bet reikia pabrėžti savotišką šito naudojimosi pobūdį. Kad ir išlaikomi beveik vien DLK išdo, jie buvo tiesiogiai kontroliuojami bendrojo monarcho ar jo agentų ir mažai susiję su visa Lietuvos karine sistema⁴⁰¹. Iš tikrųjų tai buvo eksteritorialus vienetas, išlaikomas DLK pinigais ir Lenkijos žmonių ištekliais, o buvęs Jogailaičių dinastinės politikos įrankis. Greta to XVI a. laipsniškai didėjo ir savųjų algininkų reikšmė.

Algininkų išlaikymą lėmė šalies išdo pajamos, taigi pinigų įmokų prievolės atliekančių gyventojų kategorijų turtnis pajėgumas. Livonijos karo metu vienam lietuvių algininkui už metų ketvirtį reikėjo mokėti 2-3, lenkų 4-6 kapas grašių, o jų laikyta po kelis tūkstančius⁴⁰². Vien Jonas Katkevičius per du metus išleido 90 000 kapų⁴⁰³. Ką tai reiškė, galima suvokti, žinant, kad, pavyzdžiui, 1562 m. į išdą įplaukė beveik 229 000 kapų, o buvo išleista (daugiausia karo reikalams) 295 500 kapų⁴⁰⁴. Reikšmingą šios apyvartos dalį sudarė pajamos iš didžiojo kunigaikščio dvarų (daugiau nei 80 000 kapų; muitai, kartu su naujai įvestais, davė beveik 60 000 kapų)⁴⁰⁵. Vadinas, už visą didžiojo kunigaikščio domeno piniginę rentą buvo galima išlaikyti 8000 lietuvių arba 4000 lenkų algininkų. Šie skaičiai, viena, rodo valdovo domeno svorį visoje DLK karinėje sistemoje, antra vertus - ribotas finansines galimybes.

Svarbu pažymėti ir produktų tiekimą į karo veiksmų teatrą⁴⁰⁶, kvalifikuotos bei paprastos darbo jėgos telkimą⁴⁰⁷ iš

399 Prochaska A. Min. veik. P.363.

400 Kolankowski L. Dzieje ... S.434; Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic, kantora katedr. krakowskiego, częsc ostatnia czasy podługoszewskie obejmujęca (1480-1535). Kraków, 1874. S.39.

401 Любавский М. К. Очерк ... С.211.

402 Любавский М. Л.р. сейм. С.776, 784.

403 Ten pat. P.785.

404 Ten pat. P.645-647.

405 Довнар-Запольский М. Гос. хозяйство ... С.335-358, 566.

406 РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.670, 672, 759, 795.

407 Ten pat. P.666; АЛРГ. С.230-231.

valdovo dvarų ir valsčių. Žinoma, svarbiausia buvo diegti technikos naujoves, jas įvertinti, - tai atliko didžiojo kunigaikščio ūkinis kompleksas.

Dar ir XVI a. pati didžiojo kunigaikščio domeno organizacijos karinė dalis išliko kaip pašauktinė struktūra. Šiuo pagrindu buvo telkiami valstiečių kadrai, aptarnavę karinį mechanizmą savo darbu ar tiesiogiai atlikdavę karo tarnybą. Savo pečiai valstiečiai nešė didžiausią visos feodalinės karo mašinos veikimo našta⁴⁰⁸. Iš jų visų atskirai reikia pažymėti dvi kategorijas, kurių prievolės buvo ištiesai susijusios su karo tarnyba.

Pirmiausia tai buvo karo tarnai - galutinai susiklosčiusi aptariamo laikotarpio pradžioje atskira socialinė (toliau ir luominė) kategorija (žymiausia jų grupė - keliuočiai)⁴⁰⁹. Jie atlikdavo karo palydovų ir žygūnų tarnybą. Didžiojo kunigaikščio dvarų keliuočiai sudarydavo dvarų laikytojų palydą⁴¹⁰.

Antroji reikšminga kategorija buvo barčiai, atlikę tiltų, grindinių tiesėjų ir apskritai pionierių darbus. I Lietuvos Statutas reglamentavo papročių teisėje nusistovėjusias jų atskiras kompozicijas, o 1557 m. valakų nuostatai - jų specifinę karinę prievolę⁴¹¹. Išlaikytas senas prūsiškas etnonimas rodo šios tarnybos XIII a. ištakas.

Pasienio srityse visuotinė karo prievolė buvo taikoma ir valstiečiams⁴¹².

Valdovo domeno valstiečiams vadovavo bei buvo atsakingi už jų tarnybą teritoriniai ir labiausiai dvarų urėdai. Čia reikšmingiausi buvo dvarų laikytojai ir žemaičių tijūnai. Jiems (ir kitiems urėdams) lygia greta su bajorų vėliavininkais siunčiami karinio šaukimo aplinkraščiai⁴¹³, jie turi sutelkti ir vesti

408 Лазутка С. Мин. veik. P.91.

409 Keliuočius mini Žygimanto I donacijos - РИБ. Т.27. Отд.1. Ч.1. С.11: "Куряшу а Юрию чотыри чоловіки путных." Jų padėtis ir prievolės apibrėžiamos 1529 m. dvarų instrukcija Vilniaus ir Trakų raietams - ЗАВКЛ. С.31.

410 РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.672; С.796: "жбы еси бояром нашим тамошним з ручницями, з шаблями або з мечами при себе на войну ехати велел"; Любавский М. Обл. деление ... С.348-350.

411 СВКЛ. С.114; РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.585-586.

412 Довнар-Запольский М. Гос. хозяйство ... С.777.

413 РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.653-659.

valstiečius⁴¹⁴. Tai ir buvo laikoma karo tarnyba iš urėdų⁴¹⁵, savo organizacine reikšme valdovo domene prilygusi vėliavininkų vaidmeniui pavietuose.

Aprašytoji organizacija kuo glaudžiausiai siejo valdovo domeno pajėgas su pavietų ir ponų kontingentais, tuo garantuodama veiksmingą didžiojo kunigaikščio kontrolę visam valstybės kariniam mechanizmui. Kartu ir etmonai bei kiti didžiojo kunigaikščio ar etmonų skiriami vadai veikė visuotinės karo pajėgų sistemos, o ne jos sudedamųjų dalių mastu. Jos, kaip vienos sistemos, santykius reguliavo ir karo nuostatai bei Lietuvos statutai, apibrėždami etmono, kaip vyriausiojo karo vado, prerogatyvas⁴¹⁶.

Nevisiškas riterių partikuliarizmas, kai tarptautiniu mastu ėmė ryškėti jų kariuomenės anachronizmas, neleido kaip reikiant išsiplėtoti visoms riterių karo sistemos silpnybėms, užtikrino didžiojo kunigaikščio komplekso poveikį pašauktiniams kontingentams. Šitokia padėtis šiek tiek atsivėrė socialinį, organizacinį ir techninį atsilikimą, kurį sąlygojo šalies kariuomenės pašauktinė struktūra.

6. Pirmieji pašauktinės kariuomenės irimo požymiai

Svetimšalių algininkų samdymas visų pirma tebuvo DLK karinio mechanizmo reagavimas į tarptautinę socialinę politinę konjunktūrą. Vietinių algininkų atsiradimas rodė jau riteriškos socialinės struktūros irimo požymius.

Vietinių algininkų svarbą XVI a. viduryje⁴¹⁷ galima numanyti buvus kiek padidintą Livonijos karo įtampos. Kartu, žinoma, ją lėmė ne vien išoriniai veiksniai. Kaip rodo Kazimiero

414 Savo palydas urėdai turėdavo prijungti prie dvaro kontingento - Ten pat. P.664, 672.

415 Ten pat. P.114; Любавский М. Л.р. сейм. Приложения. С.33-34.

416 Błaszczak G. Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku) // Czasopismo prawnohistoryczne. 1979. T.31. Zesz.2. S.82, 86-87; Kutrzeba S. Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku. Kraków, 1937. S.41-42, 78-87. Be anksčiau minėtųjų XVI a. pirmojo trečdalis karinių nuostatų pažymėtini dar Žygimanto II 1534 m. straipsniai ir Florijono Zebžidovskio 1559 m. reliacija Mikalojui Radvilai Rudajam.

417 Любавский М. Л.р. сейм. С.611, 645, 774, 775, 778.

dalijimų knygos, XV a. antroje pusėje dvarionams būdavo dažnai atsilyginama pinigais⁴¹⁸. Jiems duodama ir gelumbės⁴¹⁹ (algininkai tarnaudavo už pinigus ir gelumbę). Tačiau, kaip matyti iš tų knygų, pinigus dalyta ir šiaip bajorams, tarnams, totoriams, jų duota nebūtinai už karo tarnybą, būdavo išmokama nedidelės vienkartinės sumas atskiriems žmonėms, jos neapibrėžtos, nevienodos⁴²⁰. O svarbiausia - tose pačiose knygose įrašyta, kad dalijami ir kailiniai, medus, šienas, druska, vaškas, šarvai, žirgai⁴²¹. Tiesa, atsilyginimas pinigais šiose knygose jau vyrauja. Šitaip centralizuotos feodalinės rentos, paveiktos jau prekinio piniginių santykių, skirstymo pagrindu į XVI a. pradžią susiklostė du DLK algininkų prototipai. Jie dar buvo daugeliu saitų susiję su pašauktinėmis kategorijomis ir amžininkų suvokiami kaip neatsiejamos šių kategorijų dalys.

Pirmiausia tai buvo už pinigus tarnaujantys valdovo dvarionai. Antras prototipas - valstybės išdo apmokami Kijevo vaivados tarnai. Abi šių pirminių vietinių algininkų rūšys jau XVI a. pirmąjį dešimtmetį laikomos Ukrainos pilyse⁴²². Samdytųjų valdovo dvarionų skaičius dar nėra didelis ir XVI a. trečią dešimtmetį, tačiau tai jau vis dėlto pastebimas karinis veiksnys. 1524 m. 2000 tokių karių gebėjo pasienio pilyse pakeisti paleistus pašauktinius ir lenkų algininkus⁴²³. Su jais laimimi mūšiai⁴²⁴. XVI a. viduryje samdomieji valdovo dvarionai jau sudarė savotišką algininkų gvardiją, o žmones į pasienio pilis ėmė už pinigus verbuoti ne tik pasienio, bet ir centro vaivados⁴²⁵.

Šis faktas rodo, kad iš ribotos apimties pasienio sargybos būrių ėmė susidaryti didesnė samdytinė lauko kariuomenė.

418 РИБ. Т.27. ЛМ. Отд.1. Ч.1. Т.1. С.184: "В Городне отъправа давана ... двораном."

419 Ten pat. P.193, 210.

420 Ten pat. P.175-212.

421 Ten pat. P.200, 203, 204, 207.

422 Ochmański J. Organizacja ... S.384.

423 Любавский М. Л.р. сейм. С.234, 237.

424 ПСРЛ. Т.35. С.192: "pobito tatar na Holvey i na Poluzniey pan Andrzej Nimirovicz voievoda kyewski i knias Iwan Jurgievic Dabroviczki z dworzani, ktorzi bili na pieniędzach."

425 ZPL. S.541; ДМАМЮ. С.458-459; Любавский М. Л.р. сейм. С.221, 259.

Plintančios karo samdos santykius paliudija bajorų skundai prieš lenkų rotmistrus, kad šie į savo būrius priima vietinius gyventojus⁴²⁶. Tai, tiesa, vėlyvi šaltiniai, bet galima numanyti panašių reiškinį buvus ir XVI a. pirmojo trečdalyje pabaigoje, nes jau tuomet vietiniai piniguočiai perpirkinėjo algininkų samdyką⁴²⁷, o I Lietuvos Statutas numato algininkų dezertyravimo atvejį⁴²⁸. XVI a. penkto dešimtmečio viduryje DLK jau apsiima padėti Lenkijai keliais tūkstančiais savųjų algininkų⁴²⁹. Septintą dešimtmetį prireikia ne vieno karo nuostatų algininkų tarnybai tvarkyti (1562 ir 1566 m. Grigaliaus Katkevičiaus, 1564 m. Jono Katkevičiaus)⁴³⁰.

Kaip algininkų atsiradimas veikė pašauktinę kariuomenę?

Iš 1567 m. kariuomenės sąrašo matyti, kad dalį savo raitelių ponai tikrai samdė⁴³¹. Tai nereiškia, kad nebėra ponų bajorų, tarnaujančių nuo žemės, bet kartu susidaro ir kariniai ponų dvarai, bent jau gana dažnai samdomi už pinigus⁴³². I Lietuvos

426 ДМАМЮ. С.150.

427 АЛРГ. С.183: " Жикгимонт ... И которую службу в служебных наших он купил, мы тую службу маем ему платити ... как служебным нашим - половину готовыми пенезми, а другую половину сукны."

428 СВКЛ. С.44.

429 РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.309: "chcemy u obiecuiemy ... poslac ... ku pomocy cztyry tysiące koni, ludzi naszych pieneznych Litewskich na dwie czwierci lata."

430 Kutrzeba S. Min. veik. P.115-123, 127-138.

431 РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.439: "бискуп Виленский выслал ... коней сто ... ведже не показалося ... болшей ... але тот служебник ... Амброжей давал того справу, же зуполне сто коней ма быть, бо дей некоторые жолнеры, взявши пенези, еще не стягнулися"; С.595-596: "Миколай Закревский ... сам пенези брал в пани Кишиное, выслал слугу"; С.673: "Иван Федорович ... выслал слугу ... а сам служить князю бискупу Виленскому жолнерскую"; РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.660-661: "хто бы, пле[н]е[н]зей не беручи, так наших господарских, яко в паков, и не служечи, дома ... зостал."

432 Karinius ponų dvarus mini dar XVI a. pirmojo trečdalyje pabaigos šaltiniai - АТ. Posnania, 1857. Т.7. P.53: "Dominus vero palatinus vilnensis jam etiam paravit curiam suam et cum hac pedites suos" (atkreiptinas dėmesys į pėstininkų paminėjimą); Lazutka S., Gudavičius E. Min. veik. P.84: "in quo quidem prelio fuerunt de curia domini mei ducelli et dominicelli quingenti equites" ("kunigaikštaičiai ir ponaičiai" - feodalinio elito jaunimas, pradedantis karjerą didelio pono dvare). Šios dvi žinutės apie A. Goštauto dvarą parodo sudėtingą jo struktūrą.

Statute iš bajoro, valdančio drauge didžiojo kunigaikščio ir pono feodus, kategoriškai reikalaujama stoti po savo vėliava, o į pono būrį išrengti savo pavaduotoją⁴³³. Livonijos karo meto seimų nutarimai numato jau priešingą santykį, o tarnybą ponui supranta būtent už algą⁴³⁴. Kai kuriems didžiūnams vyriausybė net pati duoda pinigų iš iždo, pavesdama nusisamdyti karinį dvarą⁴³⁵.

1567 m. kariuomenės sąrašė iš 5000 Vilniaus, Trakų ir Naugarduko vaivadijų pašauktinių minima 50 algininkų, 280 tarnaujančių karo tarnybą kitiems, 20 tokių, kada šitaip tarnauja sūnus ar broliai, iš viso daugiau negu pusketvirto šimto žmonių (7%). Samdo pavaduotojus neišgalintys atlikti karo tarnybos, net giminaitis giminaitį⁴³⁶. Pasitaiko nepasiturinčių bajorų, tarnaujančių kitiems už algą (jie dažniausiai eina į pėstininkų kuopas)⁴³⁷, bet šiaip parsisamdantys asmenys nebūna nuskurdę. Gera išranga parodo, kad karas - jų verslas⁴³⁸. Vadinas, atsirandanti bajorų algininkų kategorija nėra bajorų "proletarizacijos" padarinys.

Kaip matyti, XVI a. viduryje karo samdos virusas yra patekęs į visus pašauktinės sistemos organus. Nepamirština, kad dar ir septinto dešimtmečio seimų (tų pačių seimų, kurie numatė bajorų stojimą į ponų vėliavas, pavietuose paliekant savo pavaduotojus) nutarimai kategoriškai draudžia vietoj savęs į kari-

433 Žr. 43 išn.

434 РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.3. Т.1. С.317: "А которая шляхта, на именьях оселые, паном служить и п[е]н[е]зи даток на кони в них брать, таковой сам шляхтич особю своею при пане своем зостати, а по хоругви[ю] зымен[я]я своего ... так добрым шляхтичом яко сам ... заслуговати маеть"; С.659.

435 РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.468: "Князь Аньдрей Михайлович Курпский з ыменей своих ... ку службе земской поставил коней осемьдесят ... а над то, што ему дать з скарбу земского казано, на сто коней двору его коп осемьсот"; С.1375.

436 Теп рат. Р.622, 698, 725, 730, 732-735.

437 Теп рат. Р.96: "Петр Доковский ... конь, рогат., а сам пенези брал на драбскую у пана Адама Оборского, выслал слугу."

438 Теп рат. Р.539: "Юрьи Белозор ... сам пенези брал в пана столника, з ыменей своих ... коней 5 збройно-пниц, пр., тр., др.; выслал на свое местно Яна Лавриновича шляхтича; он же ставил драби 2 з рогатинами"; Р.543: "Болтрмей Самсон ... всех коней ставил 5 збройно, зброн блях. 3, пниц. 2, пр., тар., др.; сам служить в роте пана Зеновьевичовой"; Р.555.

uomenę siųsti samdini⁴³⁹, o iš tikrųjų matome visai ką kita. Beje, užuominos apie tokią atsipirkimo praktiką siekia dar XVI a. pirmojo trečdalis pabaigą⁴⁴⁰.

Iš pirmo žvilgsnio lyg ir reikėtų pritarti literatūroje susidariusiai nuomonei apie DLK pašauktinės kariuomenės pakrikimą XVI a. viduryje⁴⁴¹. Pvz., 1567 m. Kauno pavietas išrengė 700 raitelių⁴⁴², bet iš ten dar neatvyko pusketvirto šimto žmonių⁴⁴³, t.y. į kariuomenę nestojo trečdalis pavieto. Vaizdas iš tikrųjų pribloškiantis, tačiau pažvelkime, ko yra verti šie nestojusieji.

Birštono valsčius 1528 m. išrengė 31 žmogų, iš jų 14 dūmininkų (kiti išrengė po 1 "žirgą"); 1567 m. čia tėra 21 žmogus (vienas išrengia 2 "žirgus", kiti po vieną)⁴⁴⁴. Abiem atvejais aptinkame Joną Podeiką. 1528 m. 4 Stanislovams 1567 m. atitinka 4 Stanislovaičiai ir viena Stasienė, Kasparui ir Vaitiekui Daugėloms bei dviems Vaitkienėms - 1 Kasparaitis ir 1 Vaitkaitis. Šie septyni veldamus turintys bajorai 1567 m. sudaro valsčiaus trečdalį. Be to, galima nurodyti dar kelis 1528 m. sąrašo vardus (daugiausia nedūmininkų), kuriuos atitinka 1567 m. sąrašo tėvavardžiai (2 Jonai, Juknienė, 2 Petrienės, Motiejus). Iš viso to, kas apžvelgta, galime spręsti, kad Birštono valsčiuje labiausiai nubyrėjo dūmininkai, nes galima identifikuoti nemažą labiau pasiturinčių bajorų įpėdinių dalį. Būdinga, kad 1528 m. Birštono dūmininkų palikuonių sunku rasti ir 1567 m. nestojusių Kauno

439 ZPL. S.532: "A zaden pod horlom i pod pocziwostju, aby na mesce swoje sluhi najmita slati do wojska newazil sia."

440 Herberstein S. Min. veik. P.77: "Caeterum magnates, qui certum militum numerum suis sumptibus in bellum mittere coguntur, data duci pecunia, se redimentes, domi remanent: eaque res adeo decore non est, vt militiae praefecti, ducesque publice in conuentibus castrisque proclamari faciant, si qui velint, numerata pecunia exautoratos domum redire posse." Plg.: AT. T.7. P.52-53.

441 Любавский М. Л.р. сейм. С.212, 215-217, 222, 224, 226, 258, 260, 365; Łowmiański H. Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiełtońskiej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego. Wilno, 1935. S.316-319. Plg.: ZPL. S.533; ДММЮ. С.489; РИБ. Т.30. ЛМ. Отд.1-2. Ч.1. С.29,56.

442 РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.84-85.

443 Jablonskis K. AS. P.414-417.

444 РИБ. Т.33. ЛМ. Отд.1. Ч.3. С.84-85, 745-746.

bajorų sąrašė.

Čia nėra galimybės plačiau aptarti paūšaus vaizdo Semeliškių valsčiuje⁴⁴⁵. Galima tik pažymėti, kad iš 7 Tomkų (5 jų dūmininkai) beliko 3 Tomkaičiai (vienas jų joja kuinu), 6 Motiejų (5 dūmininkai) - 2 Motiejaičiai (vienas joja kuinu), 3 Mockų ir 3 Lukų (visi dūmininkai) - nieko neliko, 2 Petrošių, 2 Baltramiejų, 2 Aleknų (iš jų po 1 dūmininką) - 1 Baltramiejaitis (joja kuinu) ir 1 Aleknaitis, iš dūmininkų Leono Stramilos Andriuškaitio, Tautgino Radvilaičio, Juknos Bagdonaičio, Milkaus Stankaitio, Daratos Mažeikienės neliko nieko. Semeliškių valsčius rodo, kad aptarti reiškiniai būdingi ne vien Kauno pavietui.

Taigi ne šiaip sau bajorai vengia karo tarnybos, o į ją nestoja labiausiai neišgalintys išsirengti žmonės. Žinant jų didelį nuošimtį, netenka stebėtis gana dideliais ir nestojusiųjų skaičiais. O svarbiausia - negalima į tai žiūrėti atitrauktai, nematant ir priešingo šio reiškinių poliaus: vietoj kelių nestojančiųjų nukurdusių dūmininkų į karo lauką išeidavo vienas, bet kokybiškai keleriopai už pašauktinį pranašesnis algininkas. DLK karinis mechanizmas stengėsi prisitaikyti prie XVI a. karybos reikalavimų didėjant jo algininkų skaičiui, gerėjant pašauktinių riterių apsiginklavimui ir įgūdžiams, bet mokėjo už šiuos kokybinius laimėjimus dideliais kiekybiniais nuostoliais. Neatitinkančią to meto reikalavimų neriteriškąją šio mechanizmo dalį gyvenimas paprasčiausiai stūmė iš karinės sferos.

Tarp kitko, feodalinė vyriausybė kažkiek net ir pati nuuoikia apie šio proceso esmę. Iš tikrųjų ji linkusi ne atiminėti iš nestojančiųjų jų žemę, o išspausti iš jų pinigų pabaudų pavidalu⁴⁴⁶. Būdinga, kad pasiūlymų skirti baudas už nestojimą pasitaiko dar ir XVI a. pirmą trečdalį⁴⁴⁷. Prieinama iki tiesioginės alternatyvos: "kas nenori stoti į kariuomenę, temoka pinigų"⁴⁴⁸. Visa tai išryškėja didelės įtampos, karštligiško blašky-

445 Ten pat. P.70-72, 652-658.

446 ДМММЮ. С.489.

447 Любавский М. Л.р. сейм. С.217.

448 Ten pat. Priedai. P.102: "а естли бы есте на тую службу нашу ехати не хотечи, ты бы пенези с каждого коня, колько их ку войне с имень своих повинен ставити, по две копе грошей до скарбу нашего земского отослал" (1561 m.).

mosi, diametraliai priešingų nurodymų aplinkybėmis. Įtampa gal ir paskubina šį išryškėjimą, bet nepamirština, kad jei nebūtų kam ryškėti, tai niekas ir neišryškėtų. Užtat ir Michalono Lietuvos pasiūlymas imti iš bajorų mokesčius⁴⁴⁹ yra ne vien ano meto erudito išmastytoji socialinė utopija, bet kartu ir realiai galvojančio žmogaus ieškojimai, kaip būtų galima sukurti iš esmės stiprią algininkų kariuomenę bei tam reikalingą finansinį pamatą.

Nepaisant prasidėjusių pašauktinės kariuomenės struktūrinių pakitimų, ilgainiui nulėmusių jos atmirimą, XVI a. trečią ketvirtį ji dar išlaiko savo pozicijas bendrame valstybės kariniame mechanizme. 1565 ir 1567 m. kariuomenės sąrašai tai geriausiai pasako.

7. Bendras riterių kariuomenės įvertinimas

Gana patikimi šaltiniai nurodo, kad XVI a. DLK galėjo karo veiksams išrengti apie 40 000 ginkluotų vyrų⁴⁵⁰. Iš tikrųjų kažkas panašaus ir turėjo susirinkti, prie poros dešimčių ar kiek daugiau tūkstančių pavietai pašauktinių pridėjus apie dešimt tūkstančių didikų kontingentų, iškalbingesniais duomenimis neįvertintas dėmeno pajėgas⁴⁵¹ ir ne per didelį, bet nuolat augantį algininkų skaičių. 30-40% šių pajėgų (didikų ir techniniai valdovo komplekso kontingentai, algininkai, tinkamai išsirengusi pavietininkų dalis) buvo gerai parengti kovai. DLK karinė sistema savo geografiniame arsenale nepirmavo, bet nebuvo ir paskutinė⁴⁵².

449 Mykolas Lietuvis. Min. veik. [klija. P.26: "ex solis saltem subditis nostris oppidanis inquilinis, aratoribus pauperrimis stipendia in defensionem reipublicae] exigimus, dominis fundorum praeteritis ... magis autem procederet bellica expeditio et tributum in eam, quod sit viritim, si ... qui enim maiores agros haberet, plus contribueret."

450 Giovanini P.A. Relazione di Polonia. SRPl. P.201: "In questo numero non comprendo la Lithuania, la quale ... fa ordinariamente eserciti di 30 et di 40 mila cavalli eletti, oltra molti, che ne restano in diversi luoghi nei presidii, et quelli, che si lasciano a casa per non arrischiare tutte le forze in una battaglia" (1565 m.). Plg. 73 išn.; Kotarski H. Min. veik. P.102-103.

451 Pasvalio kampaņijoje Žygimantas Augustas su lenkais ir prūsais turėjo 16 000 dvaro kariuomenės - Korzon T. Organizacja ... S.II.

452 Plg. pietų pasienio gynybos įvertinimą: Ochmański J. Organizacja ... S.397.

Kaip jau sakyta, literatūroje vyrauja negatyvus XVI a. DLK kariuomenės vertinimas. Jis, be abejo, gali būti paremtas šaltiniais ir ta nepavydėtina politinė padėtimi, į kurią DLK pateko XVI a. trečią ketvirtį. Bet visai taip pat galima šį vertinimą pavadinti tendencingu. Galima parinkti ir tokių šaltinių, kuriuose, ko gero, ne mažiau tamsiomis spalvomis pavaizduojamas, pvz., Lenkijos pašauktinės kariuomenės ir net algininkų bejėgiškumas⁴⁵³. Galima pagaliau nurodyti amžininkų pareiškimų, kad didžiajam Lietuvos kunigaikščiui jo kariuomenės gali pavydėti Vokietijos imperatorius⁴⁵⁴. Žinoma, ir toks vertinimas gali būti pavadintas tendencingu. Išėjus čia viena - reikia paisyti faktų visumos⁴⁵⁵.

Vertinant šią faktų visumą, galbūt reikėtų vieną kartą išskirti vertinimo objektus: bendrą politinę strateginę DLK padėtį, jos karinį mechanizmą kaip visumą ir pagaliau šio mechanizmo pamatą, o kartu vis dėlto tik sudedamąją jo dalį - pašauktinę kariuomenę. Juk DLK gyvavo tarp kaimynų, kurie arba buvo kur kas už ją stipresni (Rusija⁴⁵⁶, Lenkija), arba naudojosi gamtiniais (Krymo chanatas) ar techniniais (Vokiečių ordinas - Prūsija) pranašumais. Vadinasi, reikia paisyti ne to, ar DLK karinė sistema susidorojo su jai kilusiais uždaviniais, o apskritai ar ji objektyviai galėjo su jais susidoroti. Pašauktinės kariuomenės efektyvumo mažėjimas XVI a. yra aiškus, bet nepamirština, kad XVI a. jau ne ji viena lėmė viso karinio mechanizmo veikimą. Tad ir juodas jos šešėlis turi kristi jai pačiai, o ne visam mechanizmui.

Čia mes turime pažymėti, kad pirmieji pašauktinės kariuomenės traukimosi žingsniai sutapo su ta našta, kurią visa DLK sistema vargu ar pajėgė pakelti. Tai buvo pašauktinės ka-

453 AT. Posnaniae, 1853. T.3. P.18, 71, 116; AT. T.4. P.3-6, 202; AT. Posnania, 1857. T.6. P.12-13; AT. T.7. P.41.

454 Piwarski K. Niedoszła wyprawa t.z. radoszkowicka Zygmunta Augusta na Moskwę (rok. 1567/8) // AW. 1928, rok 5, Zesz.14-15. S.103.

455 Leninas V. Statistika ir sociologija // Leninas V.I. Raštai. V., 1954. T.23. P.262-263.

456 Dar neprijungusi Kazanės ir Astrachanės chanatų, Rusija už DLK žmonių išteklius buvo pranašesnė 2, o pinigų - 3 kartus - Kolankowski L. Wojna Heleny Glińskiej z Litwą (1534-7) // Sprawozdania z czynności i posiedzień akademii umiejętności w Krakowie. 1910. T.15. Nr.4. S.14.

riuomenės krizės pradžia. Ar tai buvo visos sistemos vidaus krizė - atskiras klausimas. Galbūt į jį bus atsakyta ir teigiamai. Tai parodys jam skirti tyrinėjimai. Dabar tegalima konstatuoti, kad į šį klausimą dar neatsakyta.

O dėl pačios DLK pašauktinės kariuomenės, tai savo ruožtu galima teigti, kad jos raida buvo tipiškas tokio tipo kariuomenių kelias, atvedęs į algininkų kariuomenės atsiradimą.